

T. C.
AMASYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

ÇARLIK RUSYA DÖNEMİ'NDE AHISKA BÖLGESİ

Yüksek Lisans Tezi

SERPİL ÇAKICI

AMASYA
Ağustos-2022

T. C.
AMASYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

ÇARLIK RUSYA DÖNEMİ'NDE AHISKA BÖLGESİ

Hazırlayan
Serpil ÇAKICI

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Engin EROĞLU

AMASYA-2022

ETİK BEYAN

Tezimin içerdiki yenilik ve sonuçları başka bir yerden almadığımı ve bu tezi Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nden başka bir bilim kuruluşuna akademik gaye ve unvan almak amacıyla vermediğimi; tez içindeki bütün bilgilerin etik ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada kullanılan her türlü kaynağa eksiksiz atıf yapıldığını, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksinin ortaya çıkması durumunda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. 25/07/2022

İmza

Serpil ÇAKICI

TEZ ONAY SAYFASI

Serpil ÇAKICI tarafından hazırlanan “Çarlık Rusya Dönemi’nde Ahıska Bölgesi” başlıklı bu çalışma, aşağıdaki jüri tarafından oy birliği ile 25/07/2022 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı’nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri

İmza

Danışman: Doç. Dr. Engin EROĞLU

.....

Üye: Doç. Dr. Kürşat KOÇAK

.....

Üye: Dr.Öğr. Üyesi Ali TORAMAN

.....

ONAY

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım. 25/07/2022

.....

Doç Dr. Nevzat AYDIN

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET

ÇARLIK RUSYA DÖNEMİ'NDE AHISKA BÖLGESİ

Serpil ÇAKICI

Amasya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans, Temmuz/ 2022

Danışman: Doç. Dr. Engin EROĞLU

Stratejik öneme sahip olan Kafkasya gerek iklimi gerek doğal geçitleri ile tarih boyunca doğu ile batı, kuzey ile güney arasında bir köprü vazifesi görmüştür. Bu bağlamda güney batı Kafkasya'da yer alan Ahıska coğrafyası da birçok medeniyete beşiklik etmiştir. Gerek İskit, Kimmer, Bulgar, Hazar ve Kıpçak akınları ile bölge bir Türk coğrafyası haline gelmiştir.

Kadim bir Türk coğrafyası olan Ahıska Bölgesi'ne Gürcü Kralı tarafından Selçuklu akınlarına karşı getirilen Kıpçak Türkleri, Ahıska ve çevresinde 310 yıl devam eden Ahıska Atabek Devleti'ni kurmuşlardır. Kurulduğu bölgede İlhanlı, Akkoyunlu ve Karakoyunlulara bağlı kalan Atabekler, daha sonra Osmanlı akınları sonucunda 1578'de Lala Mustafa Paşa tarafından Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Ahıska Bölgesi, Çarlık Rusya'nın Türksüz bir Ahıska coğrafyası oluşturma ve güneye inme politikaları doğrultusunda 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda imzalanan Edirne Antlaşması ile Rus hâkimiyetine girmiştir. Böylece Ahıskalılar 90 yıl devam eden Rus baskısına maruz kalmışlardır.

Rus hâkimiyeti döneminde, Rus asimile politikaları ve Osmanlı-Rus Savaşları sonucunda binlerce Ahıska Türk'ü ata topraklarını terk etmeye mecbur bırakılarak göç etmek zorunda kalmıştır. Buradaki tarihi ve kültürel mirasta Rus ve Ermeniler tarafından tahrip edilerek bakımsızlığa terk edilmiş, binlerce yazma eserde Petersburg'a taşınmıştır. Rusya'nın bu göç politikasının amacı Ahıska ve çevresinin Anadolu ile ayrıca Anadolu Türklüğünün Orta Asya ve Azeri Türkleri ile olan tarihi ve kültürel bağlarını koparmak, böylece tarihi emellerine ulaşmak istemesidir. Bu amaçla bölgeye yoğun bir Ermeni, Rus göçünü teşvik etmiş ve burada bir Ermeni Devleti'nin kurulmasının zeminini hazırlamıştır.

Göç etmeyip, burada kalan Türkler de Rus ve Gürcü baskısı altında varlıklarını devam ettirmeye çalışmış gerek Rus gerekse Gürcü asimilesine rağmen Türklüklerini korumayı başarmışlardır.

Rus devriminden sonra Sovyetlerin ilan ettiği halkların kendi kaderini tayin hakkını (self-determination) kullanan Ahıska ve Ahılkelek halkı Türkiye'ye katılmak istediklerini Gürcü yönetimine bildirmişlerdir. Bulundukları bölgede bağımsızlıklarını kazanmak için Ahıska Hükümeti Muvakkatası gibi geçici siyasi oluşumlar kurmuşlardır. Ayrıca bulundukları bölgeyi Rus ve Ermenilere karşı korumaya çalışmışlardır.

Haziran 1918'de imzalanan Batum Antlaşması ile Ahıska ve Ahılkelek Türkiye'ye bırakılmış fakat Mondros Ateşkes Antlaşması gereği Türk birliklerinin Ahıska ve Ahılkelek'ten çekilmesi sonucunda Ahıska 5 Aralık 1918'de Gürcistan topraklarında kalmıştır.

Yapılan çalışma dört ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Ahıska adının anlamı, Ahıska'nın coğrafi yapısı ana hatlarıyla ele alınmıştır. İkinci bölümde ise Ahıska'nın siyasi tarihi, Çarlık Rusyasının bölge üzerindeki politikaları ele alınmıştır. Eserin üçüncü bölümünde Ahıska'daki iktisadi faaliyetler, dördüncü bölümde ise Ahıska'da eğitim faaliyetleri ve tarihi yapılar ele alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kıpçak Türkleri, Ahıska, Edirne Antlaşması, Ahıska Hükümeti Muvakkatesi, Batum Antlaşması.

ABSTRACT

AHISKA REGION IN TSARIST RUSSIA PERIOD

Serpil ÇAKICI

Amasya University, Institute Social Sciences

Department of History, M.A., July/ 2022

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Engin EROĞLU

The Caucasus, which has strategic importance, has served as a bridge between east and west, north and south, throughout history. In this context, Meskhetian geography, located in the southwestern Caucasus, has also been the cradle of many civilizations. With the Scythian, Cimmerian, Bulgarian, Caspian and Kipchak raids, the region has become Iskit has become a Turkish geography.

The Kipchak Turks who were brought to the Meskhetian region an ancient Turkish geography by the Georgian King against the Seljuk raids established the Meskhetian Atabek State which lasted 310 years in around Meskhetian. Atabeks who remained loyal to Ilhanli, Akkoyunlu and Karakoyunlu in the region where it was founded, later came under Ottoman rule by Lala Mustafa Pasha in 1578 as a result of Ottoman minds. The Meskhetian Region came under Russian rule with the Edirne Treaty, which was signed as a result of the Ottoman-Russian War of 1828-1829, in line with the policies of Tsarist Russia to create a non-Turkish Meskhetian Turkish. Thus, the Meskhetian people were exposed to the Russian oppression that continued for 90 years.

During the Russian rule, as a result of Russian assimilation policies and Ottoman-Russian Wars, thousands of Meskhetian Turks were forced to leave their ancestral lands and had to migrate. The historical and cultural heritage here has been destroyed by the Russians and Armenians and abandoned to independence, and thousands of manuscripts have been moved to Petersburg. The purpose of this immigration policy of Russia is to break the historical and cultural ties of Meskhetian and its environs with Anatolia, and also with the Central Asian and Azeri Turks of Anatolian Turks, and thus to achieve their historical ambitions. Laid the groundwork for its establishment.

The Turks remaining here are also tried to continue their assets under the Russian and Georgian edition, and they succeeded to maintain their Turkishities in spite of the Russian and Georgian assimilies. After the Russian revolution, the people of Meskhetian and Ahilkelek, who used the right of self-determination of the peoples declared by the Soviets, declared to the Georgian administration that they wanted to join Turkey.

In order to gain their independence in the region they are in, they have established temporary political formations such as the Meskhetian Government Muvakkata. They also tried to protect the region they were in against the Russians and the Armenians.

With the Batum Agreement signed in June 1918 Meskhetian and Ahilkelek were ceded to Turkey but as a result of the withdrawal of Turkish troops from Meskhetian and Ahilkelek as a result of the Mondros Armistice Agreement Meskhetian remained in Georgia on December 5, 1918.

The study consists of four main parts. In the first part, the meaning of the name Meskhetian has been discussed in terms of the geographical structure of Meskhetian In the second part, the political history of Meskhetian and the policies of Tsarist Russia on the region are discussed. In the third part of the work economic activities in Meskhetian and in the fourth part educational activities and historical structures in Meskhetian have been tried to be dealt with.

Keywords: Kipchak Turks, Meskhetian, Edirne Treaty, Meskhetian Government, Temporary, Batumi Treaty.

ÖN SÖZ

Günümüzde Gürcistan sınırları içerisinde yer alan Ahıska Bölgesi'ndeki Türk varlığı oldukça eskiye dayanmaktadır. Kafkasların ve Ahıska Bölgesi'nin jeopolitik önemi nedeniyle bu coğrafya tarih boyunca çeşitli güçlerin etki alanına girmiştir. Bu amaçla siyasi faktörlerin tarihi olaylara etkisini göz önünde bulundurarak Ahıska Bölgesi'nin Çarlık Dönemi tarihini, ekonomi ve kültürel yapısını ele almaya çalıştım.

Bu çalışmada Ahıska Türklerinin menşei, coğrafi konumu ve stratejik önemi ile birlikte Ahıska'nın kadim bir Türk bölgesi olduğunu, Rusya'nın Ahıska üzerindeki emellerini bölgenin demografik yapısının nasıl değiştirildiğini ve Rus hâkimiyetindeki Ahıska'yı incelemeye çalıştık. Çalışmamız bu alanda yapılmış çalışmalara katkı sağlama gayesidir.

Tezin hazırlanmasında yardımlarını esirgemeyen ve çalışmalarımda tecrübeleriyle bana yol gösteren değerli danışman hocam Doç. Dr. Engin EROĞLU'na ve manevi desteklerinden dolayı değerli aileme teşekkürü bir borç bilirim.

Serpil ÇAKICI

İÇİNDEKİLER

ETİK BEYAN	i
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖN SÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
TABLolar DİZİNİ.....	xiii
GİRİŞ.....	1

I. BÖLÜM

1. ÇARLIK DÖNEMİ AHISKA BÖLGESİ'NİN COĞRAFİ VE DEMOGRAFİK YAPISI	5
1. 1. Ahıska Adı, Coğrafi Yapısı ve Stratejik Önemi	5
1. 2. Ahıska Bölgesi'nin Sınırları ve Komşu Bölgeler	7
1. 3. Ahıska Bölgesi'nin Jeopolitik Önemi	7
1. 4. Çarlık Rusya Dönemi Demografik Yapı	8
1. 4. 1. Etnik Yapı	8
1. 4. 2. Etnik grupların Demografik Dağılışı ve Nüfus	10
1. 4. 3. Dini Gruplar	14

II. BÖLÜM

2. AHISKA BÖLGESİ'NİN SİYASİ TARİHİ	15
2. 1. Kıpçak Hâkimiyeti Öncesi Ahıska	15
2. 2. Kıpçak Türklerinin Kafkaslara Fütuhâtı	20
2. 3. Kıpçak Hâkimiyeti Döneminde Ahıska ve Atabekler Dönemi	25
2. 3. 1. Çaklı Sülalesi	28
2. 4. Kafkasların Osmanlı Hâkimiyetine Girişi	29
2. 4. 1. Çıldır Eyaleti'nin Kuruluşu	31
2. 4. 2. Çıldır Eyaleti'nin İdari Yapısı	31
2. 4. 3. Çıldır Eyaleti'nin Yöneticileri	35
2. 5. Çarlık Rusya Döneminde Ahıska	38
2. 5. 1. Rusya'nın Güney Kafkasya Siyasi Politikası ve Ahıska	39

2. 5. 1. 1. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı ve Ahıska.....	42
2. 5. 1. 2. Ahıska'nın Ruslar Tarafından Ele Geçirilmesi	44
2. 5. 1. 3. 1853-1856 Kırım Savaşı ve Ahıskalıların Durumu	46
2. 5. 1. 4. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Ahıskalıların Durumu.....	48
2. 5. 1. 5. Kars Milli Şura ve Cenubi Kafkas Hükümetleri.....	51
2. 5. 1. 6. Ahıska Hükümeti Muvakkatı.....	52
2. 5. 1. 7. Batum Antlaşması Sonrası Ahıskalıların Osmanlı'dan Talepleri	54
2. 5. 1. 8. Batum Antlaşması Sonrası Ahıska'da İdari Teşkilatlanma	55
2. 6. Çarlık Rusya Dönemi Ahıska İdari Yapısı ve Göçler	57
2. 6. 1. Çarlık Rusya Dönemi Ahıska Bölgesi'nin İdari Yapısı	57
2. 6. 2. Ahıska'ya Yapılan Göçler ve Nedenleri	61
2. 6. 3. Ahıska'dan Yapılan Göçler	64
2. 6. 4. Ermenilerin Ahıska'ya Göç Ettirilme Politikası	66
III. BÖLÜM	
3. ÇARLIK RUSYA DÖNEMİ AHISKA'DA İKTİSADİ FAALİYETLER	69
3. 1. Çarlık Rusya Dönemi Ahıska'da Sosyo-Ekonomik Hayat	69
3. 2. Çarlık Rusya Dönemi Ahıska'da Geçim Kaynakları	71
3. 2. 1. Ticaret	71
3. 2. 2. Çarlık Dönemi Yapılan Yollar ve Ulaşım.....	72
IV. BÖLÜM	
4. ÇARLIK RUSYA'NIN EĞİTİM VE DİN ALANINDAKİ POLİTİKALARI VE KÜLTÜREL YAPILARIN DURUMU.....	74
4. 1. Çarlık Rusya Dönemi Eğitim Politikası ve Kültürel Çalışmalar	74
4. 1. 1. Mektep ve Medreselerde Eğitim	76
4. 1. 2. Eğitim Alanında Asimile Politikası	77
4. 2. Çarlık Rusya'nın Güney Kafkasya'daki Dini Asimile Politikası.....	78
4. 3. Çarlık Rusya Dönemi Dini ve Kültürel Yapıların Durumu.....	80
4. 3. 1. Vakıf Eserleri	80
4. 3. 2. Kaleler	81
4. 3. 3. Camiler	81
SONUÇ.....	84

KAYNAKÇA	86
EKLER	95
Ek 1	96
Ek 2	97
Ek 3	98
Ek 4	99
ÖZGEÇMİŞ	100

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 1. Güneybatı Kafkasya'ya Ait 1916 Yılına Ait Nüfus Tablosu	12
Tablo 2. 1842 Yılına Ait Kutayıs Guberniyasının Kadın Erkek Nüfusu.....	13
Tablo 3. 1856 Yılına Ait Kutayıs Guberniyasının Kadın Erkek Nüfusu.....	13
Tablo 4. Ahıska Kazası'nın 1897 Yılına Ait Etnik Durumu	14
Tablo 5. Erzurumdan Göçen Ermenilerin Resmi Osmanlı Kayıtları.....	68
Tablo 6. Gürcistan'daki Dört Sınıflı Türk Okullarının Müfredatı.....	77

GİRİŞ

Orta Asya, Mezopotamya ve Anadolu coğrafyası tarihin en eski medeniyet merkezleri olup, tarihe yön veren büyük olaylar; savaşlar, göçler ve kültürel ilişkiler bu coğrafyalar da meydana gelmiştir. Bu merkezlerdeki siyasi ve kültürel ilişkilerin geçiş yerleri de Kafkaslar olmuştur. Bu yönüyle Kafkas coğrafyası tarih boyunca birçok devletin hâkimiyet kurmak istediği bir coğrafya olmuştur (Öztürk, 2001: 4). Bu nedenle Kafkaslar gerek coğrafi yapısı, doğal kaynakları ve stratejik öneminden dolayı tarih boyunca birçok kavim ve topluluğun akınlarına sahne olmuş bir coğrafyadır. Bu açıdan Güney Kafkasya (Çoruh, Kür ve Aras boyları) en erken dönemlerden itibaren ele geçirilmek istenen önemli bir stratejik coğrafi saha olmuştur.

Günümüzde Güney Kafkasya coğrafyası; Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan ile Anadolu'nun Ardahan, Artvin ve Ağrı illeri arasında kalmaktadır. Buradan İran'a kadar uzanan Ahıska Bölgesi, kuzeyde ise Kafkas sıradağları tarafından çevrilmiştir. Kafkas sıradağlarının Kuzey Kafkasya ve Güney Kafkasya olarak ayırdığı, iki bölge arasındaki bağlantı ise Hazar kıyısındaki Demir Kapı (Derbent, Rabülevad) ve Daryal Geçidi'nden sağlanmaktadır.

Güney Kafkasya'da bulunan Ahıska, günümüzde Gürcistan'ın güneybatısında yer almaktadır. Ahıska aynı zamanda burada bulunan bölgenin ve şehrin de adıdır. Bölgede Meskhetya Dağları'nın bulunması nedeniyle tarihte bölgeye Meskhetya Bölgesi'de denilmiştir. Bu sebeple bu coğrafyada yaşayan Türklere çeşitli kavimler ve devletler tarafından Mesket Türkü veya Ahıska Türkü adı verilmiştir.

Ahıska adı Dede Korkut kitabında Ak-Sıka/Ak-Kale anlamına gelen ve Akesga olarak anılan eski Oğuzlar beldesidir (Bayramov, 2006: 5). Gürcüce de ise Ahıska ismi Yeni Kale anlamına gelen ahal-tsihe kelimesinin Farsça ve Türkçe şeklidir (Bostan, 1988: 526).

Günümüzde Gürcüler Yeni-Kale manasındaki Akhal-Tsikhe' nin kendi dillerinde olduğunu iddia ederler. Ancak 1578-1582 yılları arasında buraları gezen ve Osmanlı ordusunun "münşi'si (kâtip) olan tarihçi Gelibolulu Mustafa Ali Çelebi'nin Ak-Şehir demekle meşhur Akhal-Kelek (Akhal-Kalak) namıyla mezkûr olan kala diye bugünkü Ahıska'dan bahsetmesi ve doğrudan Ak-Şehir diye göstermesi Gürcü iddiasının doğru olmadığını gösterir (Devrisheva, 2006: 5-6). Türkçe de ise Ahıska ve Akıska adları ile anılan şehir, Rusça da Ahaltsih olarak geçmektedir (Saygılı, 2004: 81).

Ahıska (Mesketya) Bölgesi'ndeki Türk varlığı ise oldukça eski dönemlere dayanmaktadır. Kaynaklarda Makedonyalı İskender'in Kafkaslara geldiğinde bu coğrafya da Türklerle karşılaştığı ifade edilmektedir. Azerbaycanlı Zehtabi de İskender'in Kafkasya ya geldiğinde Bun-Türklerle (otkton/yerli Türk) karşılaştığını ve Bun-Türklerin Kür Irmağı boyunca yaşadığını ifade etmektedir (Zeyrek, 2001: 6). Bu kaynaklar da ifade edilen Kıpçak ve Bun-Türkler, Ahıska Türklerinin atalarıdır. Çünkü Gürcü dil bilgini Marr, burada Bun-Türk adının otokton yani yerli Türk anlamına geldiğini ifade etmiştir. Ayrıca Fransız bilgin Brosset ise Bun-Türklerinin Turan topluluklarından olduğunu bildirmiştir. Bu ifadeler Çoruh ve Kür boylarının, dolayısıyla Kafkasya'da Türk varlığının çok eski olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte Türklerin Ahıska adını verdiği şehre Gürcüler Meskhi yurdu anlamına gelen Sa-mskhe adını vermişlerdir. Yine Gürcüler bu şehri, Atabek yurdu anlamında Sa-Atabago ve Yeni Kale anlamına gelen Akhalsikhe isimleriyle anmışlardır. Sadece bu isimlere bakarak da bu coğrafyanın çok eski bir Türk coğrafyası olduğu söylenebilir (Zeyrek, 2001: 6-7).

Bu coğrafya da yaşamış ve Ahıska Türklerinin ataları olan Kıpçaklar ise Batı Göktürk topluluklarından olup Volga Nehri üzerinden batıya yönelerek 1068' de Rus knezlerini yenip güney Rusya sahasına yerleşmişlerdir. Kıpçakların bir kısmı Kırım'a yerleşirken bir kısmı da güneye Kafkaslara doğru inmişlerdir. Gürcü Kralı David Selçuklulara karşı savaşacak ordusu olmadığı için Don ve Kuban boylarındaki Kıpçak Türklerini ülkesine davet etmiştir. Böylece Kafkasların kuzeyinden gelen 40.000-45.000 civarındaki Kıpçak ailesi Çoruh-Kür Irmakları boylarına yerleştiler. Bu topraklara yerleşen ve Gürcülerle din birliği bulunan Kıpçak Türkleri, devletin ordu ve siyasetinde etkili olmuşlardır (Zeyrek, 2001: 8).

Bölge İslam fetihleri sırasında da Hz. Osman'ın hilafeti döneminde Şam Valisi Muaviye'nin kumandanlarından Mesleme tarafından fethedilmiştir. Selçuklu Dönemi'nde Sultan Alparslan tarafından ele geçirilen bölge 1267-1268'de Moğol hâkimiyetine girmiştir (Bostan, 1988: 526). Zamanla güçlenen Kıpçaklar, İlhanlılar Dönemi'nde Abaka Han'ın da desteği ile I. Sargis Dönemi'nde Ahıska/Kıpçak Atabekliği, Gürcü kaynaklarında Sa-Atabago (Atabek Yurdu) nu kurmuşlardır. Çeşitli dönemlerde Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safevi hâkimiyeti altında kalan Kıpçak Atabeklerinin toprakları Osmanlı Devleti'nin Kafkas Seferi (1578) sonucunda Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Ahıska şehri yeni kurulan Cıldır Eyaleti'nin başkenti olmuştur (Zeyrek, 2001:8-9).

Osmanlı hâkimiyetinde Çıldır Eyaleti'nin başkenti olan Ahıska bir kültür ve ticaret merkezi idi. 250 yıl Osmanlı hâkimiyetinde kalan Ahıska ne yazık ki 1828'de Rus hâkimiyetine girmesi sonucunda Rus, Gürcü ve Ermeni zulmü nedeniyle Anadolu'ya yapılan göçlerle Türk nüfusunun büyük bir kısmını kaybetmiştir (Zeyrek, 2001: 14).

Yukarıda da ifade edildiği gibi Kafkasların hem coğrafi hem de stratejik önemini bilen Rusya, X. yüzyıldan itibaren Kafkasları ele geçirmeye çalışmıştır. Ruslar için Kafkaslar hem Orta Asya hem de Uzak Doğu sömürgelerinden daha önemli idi. Çar I. Petro'dan itibaren Rusların tarihi emelleri sıcak denizlere inmekti. Bunun için Osmanlı topraklarının ele geçirilmesi gerekiyordu. Osmanlı topraklarına giden yol da Ahıska'dan geçiyordu. Bu nedenle Ahıska, Ruslar için çok önemli bir stratejik konuma sahiptir (Zeyrek, 2001: 15).

Ahıska bir nevi Kafkasların kilidi konumunda idi. Nitekim Ahıska'nın Edirne Antlaşması ile Rusların eline geçmesinden sonra Rusların Kafkaslar'da hiçbir direnme ile karşılaşmadan Osmanlı topraklarını ele geçirmeleri Ahıska'nın kilit konumda olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte Ahıska coğrafyası stratejik konumu itibarıyla Anadolu Türklüğü ile ayrıca Azerbaycan ve Orta Asya Türklüğü ile de coğrafi irtibat sağlamaktadır. Bu nedenle Ahıska Bölgesi Çarlık Rusyasının Güney Kafkasya siyasetinde önemli bir rol oynamıştır. Bu önemine Binaen Rusya, Sovyet Döneminde imzalanan Moskova Antlaşması ile de Ahıska'yı Türkiye'ye bırakmamıştır.

Rusya XIX. yüzyıldan itibaren Ahıska ve çevresini kendi çıkarlarına uygun olarak şekillendirmek istemiş ve 1829'dan itibaren Türksüz bir Ahıska Bölgesi oluşturmak için sistematik olarak burada yaşayan Türklere baskı ve zulüm politikası uygulayarak halkı göçe zorlamıştır. Bu nedenle Ahıska Türkleri Anadolu'ya göç etmek zorunda bırakılmış, böylece bölgenin nüfus yapısı değiştirilerek Doğu Anadolu'dan getirilen 30 bin civarındaki Ermeni nüfusu Ahıska ve Ahılkelek Bölgeleri'ne yerleştirilmiştir (Topal, 2008: 623).

Bununla birlikte 1853-1856 Osmanlı-Rus Savaşları sonucunda da Ahıska Türkleri bulundukları topraklardan göç etmeye mecbur bırakılmıştır. Göç edenler kendilerini yakın hissettikleri Anadolu'ya göç etmiş, kalanlar ise Rus hâkimiyetinde yaşamaya devam etmişlerdir. Rus hâkimiyetindeki Ahıska Türkleri her yönden geri bırakılarak askere dahi alınmamışlardır. Eğitim hizmetlerine önem verilmemiş, yalnızca dini hayatın gerekleri asgari seviyede verilmeye çalışılmıştır. Kitap ve gazete gibi kültürel faaliyetlerden habersiz kalan Ahıskalılar dünyada olup bitenlerden habersiz bir şekilde yaşamaya mecbur

bırakılmışlardır. Tüm bu zorluklara ve baskılara rağmen Ahıska Türkleri anavatanlarını kaybetseler de kimliklerini, törelerini kaybetmemiş; Türk kimliğini, şuurunu gelecek nesillere taşımayı başarabilmişlerdir.

Rusya'nın Ahıska Türklerini göçe mecbur bırakmasının nihai hedefi bu topraklarda bir Ermeni nüfusu oluşturup, Anadolu Türklüğünün Azerbaycan ve Orta Asya Türkleri ile olan irtibatını kesmektir. Bununla birlikte kendi kontrollerindeki bir Ermeni Devleti ile güneye inmenin önünü açmaktır. Osmanlı Devleti'nin güçlü bir şekilde Kafkaslara yerleşmesi Rusların hem Orta Asya'da ilerleyişine hem de güneye inme politikasına engel olabilirdi. Bu nedenle Çarlık Rusyasının Osmanlı Devleti'ni Kafkaslar'da baskı altında tutması kendisinin bu coğrafya da serbest ve rakipsiz bir şekilde ilerlemesini sağlamıştır. Nitekim 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda Doğu Anadolu'ya (Kars-Ardahan-Batum) yerleşmiş ve 40 yıl bu topraklara hükmetmiştir (Öztürk, 2001: 6).

I. BÖLÜM

1. ÇARLIK DÖNEMİ AHISKA BÖLGESİ'NİN COĞRAFI VE DEMOGRAFİK YAPISI

1. 1. Ahıska Adı, Coğrafi Yapısı ve Stratejik Önemi

Yukarıda da açıklandığı üzere Ahıska adı Dede Korkut kitabında Ak-Sıka/Ak-Kale anlamına gelen ve Akesga olarak isimlendirilen Oğuzlar beldesidir (Bayramov, 2006: 5). Ahıska toprakları dalgalı bir arazi yapısına sahip olmakla birlikte yer yer düzlükler de yer almaktadır. Toprakları sulak ve tarıma elverişlidir. En önemli akarsuyu Kür Nehri'dir. Posof ve Adigön Çayları ise Kür Nehri ile birleşip, Hazar Denizi'ne dökülür. Dağlık bir bölge olması hasebiyle Ahıska'da yaylacılık faaliyeti yapılabilmektedir (Topçu, 2018: 37). Kür Nehri'nin ikiye ayırdığı şehrin büyük bir kısmı nehrin güneyinde, şehrin küçük bir kısmı ise nehrin kuzeyinde yer almaktadır. Ahıska hem kara yolu hem de demir yolu ulaşımına sahiptir. Vale şehrinden başlayan demir yolu ile Tiflis'e, kara yolu ile de Ardahan, Batum ve Tiflis'e bağlanmaktadır. Samtskhe (Javakheti) Ahıska Bölgesi genel olarak yüksek dağlar, bereketli vadiler, ormanlar ve ovalardan meydana gelmektedir. Deniz seviyesinden yüksekliği 800-1000 metre arasında bulunan Ahıska'da yamaç tipi ormanlar ve teras tipi bahçeler yer almaktadır. Ahıska Vadisi'nde 1900 metreden sonra yaylalar başlamakta ve bu yaylalar hayvanlar için mera olarak kullanılmaktadır (Çağırkan, 2020: 84-85).

Kafkasya'nın güneyindeki tarihi Ahıska Bölgesi'nde Mesket ve Cavakhet sıradağları bulunmakta ve bu sıradağlardan dolayı Ahıska'nın bulunduğu bu bölge Gürcü kaynaklarında Mesket-i Cavakheti adıyla anılmaktadır. Mesket sıradağları ortalama 2800 metreyi bulan yüksekliği ile Yukarı Kür (Kura), Posof ve Çoruh Nehirleri havzası boyunca ve Gürcistan'ın güneyindeki Karadeniz'in Acaristan (Batum) kıyısından Kür Nehri'nin Borcomi Deresi'ne kadar 150 kilometrelik geniş bir sahada uzanmaktadır (Saygılı, 2004: 81). Kadim tarihi ile çok sayıda pınarları ve şelaleleri ile de meşhur olan Ahıska'da dağların zirveleri karlı, etekleri ise bahar da yeşile bürünmektedir. Ormanlarında ise meşe, gürgen ve çam ağaçları yoğunluk teşkil etmektedir. Cavahet Dağı'nın deniz seviyesine olan rakımı ise 3300 metreyi bulmaktadır (Faigov, 2015: 36). Tarıma elverişli verimli topraklara sahip

olan Ahıska'nın yakınlarında ise linyit yatakları bulunmakta ve işletilmektedir (Bayramov, 2006: 3).

Stratejik açıdan bakıldığında Kafkasların güneyindeki Gürcistan Bölgesi'nde yer alan Ahıska, Türkiye için son derece stratejik öneme sahip bir bölgedir. Çünkü Türkiye, Türk Cumhuriyetleri ile olan bağlantısını bu bölge ile sağlamaktadır. Bununla birlikte Sovyetlerin çökmesi ile buradaki bölge devletlerinin enerji kaynakları ve bu enerji kaynaklarının Batılı pazarlara taşınmasında bir geçiş güzergâhı olması, Ahıska'nın stratejik önemini bir kez daha ön plana çıkarır (Kurt, 2017: 99).

Yukarıda da ifade edildiği gibi Ahıska'yı önemli kılan unsurlar; tarihi, coğrafyası, kültürel yapısı ve ekonomik potansiyelidir. Bu unsurların bir araya gelmesi bölgeyi stratejik bir yer haline getirmektedir. Ahıska'nın Anadolu, Kafkasya ve İran üçgeni içerisinde yer alması stratejik özelliğini daha da artırmaktadır. Çünkü bu üç bölge aynı zamanda kıtaların birleştiği bir yer konumundadır. Ayrıca dünya ülkeleri ile ulaşımın sağlandığı ve dünya ekonomilerinin ilişki kurduğu bir yer olması da Ahıska Bölgesi'nin stratejik önemini artıran önemli bir etkidir (Tarhan, 2014: 169). Ahıska Bölgesi'nin stratejik önemini maddeler halinde şu şekilde sıralayabiliriz (Sargın, 2006: 19-20):

1. Türkiye ve Kafkasya, Türkistan Bölgesi ve İdil-Ural arasında önemli bir köprü konumunda olması.
2. Borçalı ve Acara arasında önemli bir konumda bulunması nedeniyle Türk dünyasını birleştiriyor olması.
3. Azerbaycan-Gürcistan ve Ermenistan-İran ile Türkiye yönünde üçlü harekât bölgesine sahip olması.
4. Ardahan iline komşu olması.
5. Posof Türkgözü ve Çıldır Aktaş sınır kapılarına açılan bölge olması.
6. Türkiye için Kafkaslardaki büyük tehdit olan Ermenistan ile komşu olması.
7. Kafkasya'dan geçen Avrupa Ulaşım Koridoru Projesi, Kars Tiflis Demiryolu Projesi, Bakü-Tiflis-Ceyhan ve Şahdeniz (Bakü-Tiflis-Erzurum) Projesi gibi önemli enerji ve ulaşım projelerinin güzergâhı üzerinde olması.

Ayrıca Ahıska Bölgesi Doğu Batı yönünde sadece geçiş amaçlı değil askeri amaçlı müstakil mevkihlerin kurulmasına da elverişli bir bölgedir. Bu bölgeyi elinde tutan kuvvet hem Azerbaycan-Gürcistan istikametindeki bölgeye ayrıca Türkiye istikametindeki bölgeye de siyasi, kültürel veya ekonomik yönden açılım yapabilir (Sargın, 2006: 19-20).

1. 2. Ahıska Bölgesi'nin Sınırları ve Komşu Bölgeler

Ahıska Bölgesi, Anadolu'nun kuzeydoğusunda Ardahan ili ile sınırı sınırı bulunan ve Gürcistan sınırları dahilinde yer alan kadim bir Türk yurtdur (Öztürk, 2018: 188). Bölge, bugünkü Ermenistan-Türkiye sınırının birleştiği yerin kuzeyinde bulunup Tiflis'in güneyinde, Acaristan Özerk Cumhuriyeti'nin doğusunda yer almaktadır. Gürcistan'ın güneybatısında yer alan Ahıska Bölgesi, Ardahan'ın Posof ve Çıldır ilçeleri ile komşu olup Türkgözü sınır kapısına 15, Ardahan'a 60, Kars'a 15, Tiflis'e ise 159 kilometre uzaklıktadır (Topçu, 2018: 37). (Ek. 1)

Ahıska'nın sınırları; güneyde Çıldır düzlüğüne, kuzeyde Borjoma, doğuda Borçalı, batıda ise Acar topraklarına dayanmakta olup (Olieva, 2012: 1) coğrafi konum olarak da Ahıska Bölgesi, 41 derece 38 dakika Kuzey enlemlerinde ve 42 derece 59 dakika Doğu boylamları arasında bulunmaktadır (Dinç, 2015: 8).

1. 3. Ahıska Bölgesi'nin Jeopolitik Önemi

Güney Kafkasya'da bulunan Ahıska, Avrupa ve Asya'nın omurgasını oluşturan bir bölge olup aynı zamanda Orta Asya'ya açılan bir kapı konumundadır. Ahıska Bölgesi'ni kontrol eden güç Orta Asya'ya, Hazar Havzası'na ve Karadeniz'e hâkim olma imkânına sahip olacağı için, bölge "kuzey-güney" ve "doğu-batı" arasında önemli bir köprü olma konumunu her zaman koruyacaktır. Ahıska Bölgesi'ne jeopolitik açıdan bakacak olursak, Türk dünyasını birbirine bağlayan bir köprü vazifesi görmektedir. Bu köprü'nün kilit noktasını oluşturan Ahıska'ya hâkim olan bir devlet, Kafkasları kontrol altına alabileceği gibi Anadolu'ya da rahatlıkla girmeyi başaracaktır. Bu sebeple Ahıska toprakları tarihte pek çok topluluk ve devlet tarafından istila edilmiş ve bölge pek çok savaşın yaşanmasına sebep olmuştur.

Ahıska, XVI. ve XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti ve İran'da kurulan Türk devletlerinin mücadele alanı iken XIX. yüzyılın başında bu mücadele içerisine Rusya'da katıldı. Bölgenin öneminden dolayı Rusya, Edirne Antlaşması ile Ahıska'yı ele geçirdikten sonra bölgeyi abluka altına almak amacıyla Doğu Anadolu'dan Ahıska'ya çok sayıda Ermeni'yi yerleştirdi ve bu bölgede yaşayan Türkleri de göçe zorladı (Dinç, 2015: 9). Yine bu minvalde Sovyetler Birliği Ahıska'nın bu jeopolitik önemi dolayısıyla bugünkü Gürcistan'ın güney bölgelerini Türk ve Müslüman nüfustan arındırarak, Türkiye ile muhtemel bir bütünleşme ihtimalini ortadan kaldırmak için 1944 sürgününü gerçekleştirdi (Kurt, 2017:105).

1.4. Çarlık Rusya Dönemi Demografik Yapı

Yukarıda da ifade edildiği üzere Çarlık Rusya'sı XIX. yüzyıl başlarında güneye inme politikasının gereği olarak Gürcistan'da bulunan etnik yapı üzerinde birtakım çalışmalarda bulunmuştur. Öncelikle 1801'de Gürcistan'ı Rus yönetimine bağladı. Ardından Osmanlı Devleti ile 1829'da imzaladığı Edirne Antlaşması sonucunda burada yaşayan Müslümanları bölge dışına sürgün etme sürecini başlatmıştır. Buradan göç eden Müslüman halkın yerine ise Hristiyanları yerleştirmeye çalışmıştır. Yapılan bu çalışmalar bölgenin etnik ve dini yapısını büyük oranda değiştirmiştir. Bölgeye getirilen halkın çoğunluğunu ise Ermeniler ve Ruslar oluşturmuştur (Yunusoy, 2002: 1530).

1. 4. 1. Etnik Yapı

Ahıska Türklerinin kökeni bazı Gürcü ve Ermeni kaynaklarında Mesket (Misket) Türkleri ile ilişkilendirilmekte ve bu adla anılmaktadır. Bu şekilde adlandırılmasının nedeni Gürcistan'ın güneyinde Karadeniz'in Acaristan kıyısından Kura Nehri'nin Borcomi Deresi'ne kadar olan 150 kilometrelik bir arazide yerleşmiş olmalarından kaynaklanmaktadır. Fakat bu iki adlandırma coğrafi isimlendirmeye dayanarak verildiği için etnik yönden Ahıska Türklerinin menşei tespitinde yeterli olarak görülmemektedir (Kalkan, 1998: 161). Zeki Velidi Togan Mesk kavminin kökenini Masagetlere dayandırmıştır (Togan, 1981: 387). Fahrettin Kırzioğlu ise Meskleri Kurtvel'in (Gürcistan) güneyinde yaşamış Gogarlı (İskit) ve Turâni yerli Hristiyan halk olduğunu ifade etmektedir (Kırzioğlu, 1992: 113).

Öyle anlaşıyor ki Meskler, Gürcü olmamakla birlikte Kıpçak hatırası olan bugünkü Ahıska Türklüğünü de ifade etmemektedir. Meskler, bölgeye kendilerini hatırlatan Mesketya adını bırakmış ve Hitit, Asur, Sümer gibi kaybolmuş kavimlerin bakiyeleri olmalıdır (Zeyrek, 2001:6). Günümüzde Ahıska Türklerinin yaşadığı coğrafya Gürcistan sınırları içerisinde bulunan bir bölgedir. Bu coğrafi bölgede yaşayan Ahıska Türklerinin soyadlarına bakılarak Ahıska Türklerinin Gürcü olabileceği hakkında fikirler de ileri sürülmüştür. Fakat Gürcüler etnik yönden farklı bir ırka mensup oldukları gibi, dil yönü ile de Kafkas kavimlerinden farklı bir grupta yer almaktadırlar. Ayrıca Mesklerin kültürel ve fiziki yapıları bağlamında antropolojik özellikleri Ahıska Türkleri ile benzerlik göstermekle birlikte Gürcülerle herhangi bir benzerlik göstermemektedir. (Kalkan, 1998: 162).

Bazı araştırmacılar ise Ahıska Türklerinin kökenini Tatarlara dayandırmaktadır. Fakat İ. Miziev, bu tezin dayanağının Ahıska Türklerinin Kıpçak grupları içinde yer almasından dolayı olduğunu söylemiştir. Bununla birlikte Tatarların sosyal hayattaki baskın motifleri Ahıska Türklerinde görülmediği gibi Tatar Türkçesi ile Ahıska Türkçesi arasında da büyük farklılıklar görülmektedir (Şahin, 2014: 7). Yunus Zeyrek, Ahıska Türklerinin menşeyini şu şekilde açıklamaktadır:” Kıpçaklar, fethettikleri Kür ve Çoruh boylarına yerleştiler. Bugün Kür ve Çoruh Irmakları boyları ile Çıldır Gölü çevresinde yaşayan halk Kıpçakların torunlarıdır.” (Zeyrek, 2007: 227).

Günümüzde Gürcistan sınırları içerisinde bulunan bölgede tarihte Kimmerler, Hurritler, Sakalar, Bun-Türkler, Alanlar, Hunlar, Sabir ve Hazarlar gibi pek çok kavim hâkimiyet kurmuştur. Sonraki tarihlerde ise bölge Selçuklu ve Osmanlı hâkimiyetine girdi. Özellikle Selçuklu ve Osmanlı döneminde kalabalık Oğuz ve Kıpçak boyları kitleler halinde bu coğrafyaya göç edip yerleştiler (Ersöz, 2013: 107). 1 Numaralı Osmanlı Ahıska Şer’iyye sicilinde, Güney Kafkaslar’da bir zamanlar Hristiyanlığı ve Yahudiliği kabul etmiş Kıpçak ve Hazar gibi devletlerin kurulduğu geçmekte ancak bu bölgede kurulan Çıldır Eyaleti’nin nüfus yapısı hakkında fazla bilgi vermemektedir. Bununla birlikte Çıldır Eyaleti’nin kurulduğu bu coğrafyanın büyük miktarda Hristiyanlığı kabul eden Gürcü nüfusunu barındırdığı ve Ermenilerin de bu topraklarda yaşadığı şüphesizdir. 1 Numaralı Ahıska Şer’iyye siciline göre Çıldır Eyaleti’nde bulunan mütemekkin diğer topluluklar ise Karapapak, Terekeme ve Lezgilerdir (Değirmenci, 2010: 67-68).

1829 Edirne Antlaşması’nın 13. maddesi ile Çarlık Rusya’sı, Güney Kafkas’ya ile Anadolu ve İran’ın kesiştiği bölgede kendi çıkarlarına uygun tampon bir Ermeni Eyaleti oluşturmayı hedeflemişti. Bu hedefini gerçekleştirmek için Rusya Savunma Bakanı A. İ. Çernişev, Kasım 1829’da General Paskeviç’e Ermenilerin Rus ordusuna yaptıkları hizmet ve yardımların göz önünde bulundurularak Ahıska sınırına yerleştirilmesi gerektiğini belirten bir yazı gönderdi. Bu nedenle Ahıska ve Ahılkelek Bölgeleri’ne Erzurum ve Kars’tan 30 bin kadar Ermeni göç ettirilerek getirildi. Bölgeye getirilen Ermenilere Türklerin yaşadığı topraklar verilmiştir. Böylece Türklerin yaşam alanları daraltılarak bölgeden göç etmeleri sağlandı. Ayrıca Çarlık Rusya’sı Ahıska ve Ahılkelek’i Hristiyanlaştırmak amacıyla Ermenilerin dışında diğer Hristiyan topluluklarını da bu bölgeye yerleştirdi (Dinç, 2019: 52-53).

Böylece Edirne Antlaşması gereğince Rusya'ya bırakılan Ahıska'da Ermeni nüfus oranı %91,8'e yükseldi. Göç ettirilerek getirilen Ermenilerin nüfusu Ahıska'nın etnik yapısını çok fazla değiştirdi. Öyle ki, ünlü İngiliz seyyahı F. B. Linç, Ahıska'nın gerçek bir Hristiyan şehrine döndüğünü ifade etti. Belgelere göre Ahıska'nın %2'sini Gürcüler oluştururken, Yahudiler de %5,6'sını oluşturmaktadır. Kültürel mirasın tahribi ve etnik yapının değişmesinden bahseden İngiliz seyyahı F. B. Linç, Ahıska'yı örnek göstererek Ahıska hakkında şunları söylemiştir: "Etnik yapının radikal şekilde değiştirilmesi sonucu, şehir zahiri görüntüsünü, doğuya ve Müslümanlara ait özelliklerini kaybetmiştir. 1828'de Ahıska'yı ele geçirenler kaleyi şehirle birleştiren dış duvarları yıkmışlardır. Caminin minaresi muhafaza edilerek, Rus kilisesi haline getirilmiştir" (Buntürk, 2005: 32-33).

1. 4. 2. Etnik grupların Demografik Dağılışı ve Nüfus

XIX. yüzyıl başlarında Gürcistan'da bulunan etnik grupların hayatları dramatik bir biçimde değişti. Bunun nedeni ise Çarlık Rusyası'nın genişleme politikası idi. 1801'de Gürcistan'ın büyük bir kısmı Rus yönetimi altına girmişti. 1828'de Rusya'nın Osmanlı'ya açtığı savaş sonucunda Rus güçleri Ahıska'yı ele geçirdi. 1829'da imzalanan Edirne Antlaşması'na göre Osmanlı Devleti Ahıska eyaletine bağlı 24 sancaktan 10 tanesini Rusya'ya vermek zorunda kaldı. Böylece bölgede bulunan Türk ve Müslümanların hayatında yeni trajik bir dönem başlamış oldu. Rusya'nın buradaki politikası Osmanlı ülkesi ile komşu olan ve çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu bölgenin dini ve etnik yapısını değiştirmektir. Bu amaçla Rusya, bölgeden Müslümanları sürgün etme ve yerlerine Hristiyanları yerleştirme sürecini başlattı. Zaten savaş sırasında Müslümanların %50'sinden fazlası Rus ordusunun zulmünden kaçarak anavatanlarından ayrılmak zorunda kalmışlardı (Yunusoy, 2002: 1530).

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşından önce ve sonra bölgenin nüfusu ile ilgili güvenilir bir istatistikî kaynak bulunmamakla birlikte yerel kaynaklar, 1828'de Ahıska'da yaklaşık 34 bin ailenin (yaklaşık 280.000 kişi) yaşadığını ortaya koymaktadır. Ancak savaştan sonra bölgede çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu 45.000 kişi kalmıştı. Müslümanlar bölgeden sürgün edildikçe, akın akın yeni Hristiyan gruplar bölgeye yerleşti. Dalga halinde gelenlerin çoğunluğu etnik olarak Ermeniler ve Ruslardı. 1830 yılına gelindiğinde ise Mesketya ve Cavaheti'ye yaklaşık 35.000 Ermeni nüfus yerleşti. (Yunusoy, 2002: 1530).

1836'da ise Ahıska'da 1.957 Katolik Ermeni yaşamakta idi. Gürcüler şehir nüfusunun %2'sini, Yahudiler ise nüfusun %5,6' sını oluşturmaktaydı. 1842 tarihli nüfus

sayımına göre Kutais Guberniyası'na bağlı Ahıska Uyezdi'nin (ilçe) nüfusu 9.595 iken bu sayı özellikle 1856' daki Kırım Savaşı sonrasında Anadolu'dan getirilen Ermeni göçleri sonucunda arttı. 1856' daki nüfus sayımında bölgenin nüfusu 13.298 kişiye ulaştı (Dinç, 2015: 215). 1864 verilerine göre Ahıska'nın merkezinde kayıtlı olan 15 bin kadar kişinin yaşadığı bilinmektedir. Nüfusun %81'i kırsal alanlarda yaşamaktaydı. Kırsal alanda yaşayan 58. 5 binlik kişinin %34'ünün Ermeni olduğu kaydedilmiştir. Tiflis'te 1868'de yayınlanan Gürcü kaynaklarına göre Ahıska'da 80 bin kişinin yaşadığı bilinmektedir. Yine bu kaynaklara göre Ahıska şehir merkezinde yaşayanların sayısı 13.500, kırsal alanlarda yaşayanların ise 65.600 olduğu bilinmektedir. Bu ahalinin 26 bininin Müslüman olduğu bilinmektedir (Mirdas, 2016: 22).

1887'de Ahılkelek kazasının nüfusu 53.469 kişi idi. Kazada etnik olarak; Ruslar 5.617, Ermeniler 42.301, Gürcüler 3.360, Rumlar 62, Kürtler 689 ve Tatarlar yaşamakta idi. Kazanın merkezinde ise 4.303 kişi bulunmakta olup kaza karma etnik bir yapıya sahip idi (Dinç, 2015: 216). Çarlık Rusyası'nın 1897'deki ilk nüfus sayımı Ahıska ve Ahılkelek Bölgeleri'ndeki hem etnik hem de dini karışımın gerçek resmini sunmaktadır. Buna göre bu bölgelerde kayıtlı toplam 43.300 Türkçe konuşan kişi mevcuttur. Bölgedeki sakinlerin çoğu Türk ve Ermenilerdir. Geri kalanlar ise Gürcü, Rus, Kürt ve diğerleri idi (Yunusoy, 2002: 1531). 1897'deki Ahıska kazasının toplam nüfusu 77.700, merkez nüfusu ise 17.100'dür. Kazada Türk nüfus oranı %53 idi. Kazanın %22'sini Ermeniler, %17'sini Gürcüler, %3,3'ünü Ruslar ve diğerleri teşkil etmekteydi (Dinç, 2015: 216).

Yukarıda ifade edilen 1897 yılı sayıma göre Ahıska ve Ahılkelek Bölgeleri'nde toplam 141.500 kişi yaşamakta ve bu kişilerden ana dili Türkçe olan toplam 43.300 (nüfusun %31'i) kişi bulunmakta idi. Geri kalan nüfusun ise %48'ini Ermeniler, %13'ünü Gürcüler, Ruslar ve diğer topluluklar oluşturmaktaydı. Ahıska Bölgesi'nde Türkler çoğunlukta iken (%53) Ahılkelek Bölgesi'nde farklı bölgelerden getirilip yerleştirilen Ermeniler nüfusun çoğunluğunu oluşturmakta idi (%73) (Mirdas,2016: 23-24).

XIX. yüzyılın sonlarında ise Ahıska kazasındaki köylerin tamamında Dukhoborlardan (Rus kökenli dindar grup) oluşan 6.323 Rus kolonisi bulunmakta idi. 1877-1878 yılındaki Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında çok sayıdaki Ermeni, Doğu Anadolu'dan Ahıska Bölgesi'ne göç ettirilerek, Ahıska'nın demografik yapısı bir kez daha değiştirildi. (Dinç, 2015: 216). Birinci Dünya Savaşı öncesi 1913 yılında Ahıska ve Ahılkelek Bölgesi'nde 195.500 kişi yaşamakta idi. Bu nüfusun 56.200'ü Türk (%29),

15.000'i Gürcü, 99.000'i Ermeni (%51) ve diğerlerinden oluşmaktaydı. Ahıska'da çoğunluk Türklerden oluşurken 51.000 Türk, (%54), Ahılkelek Bölgesi'nde ise nüfusun çoğunluğunu 78.000 Ermeniler, (%76) oluşturmakta idi (Mirdas, 2016: 24). 1916 yılında Ahıska'nın merkezinde 315 Müslüman, 17.875 Ermeni, 1.477 Gürcü, 3.235 Yahudi ve 205 Rus nüfus bulunmakta idi. Ahıska'nın köylerinde ise 51.712 Müslüman, 9.693 Ermeni, 7.487 Gürcü ve 73 Rum bulunmaktaydı.

Çarlık Rusyası'nın 1916 yılında yaptırmış olduğu Güneybatı Kafkasya'daki nüfus istatistiği ise aşağıdaki gibidir (Dinç, 2015: 217):

Tablo 1. Güneybatı Kafkasyanın 1916 Yılına Ait Nüfus Tablosu

	Ahıska Bölgesi		Ahılkelek Bölgesi	
Müslümanlar	Köy: 51.717	Şehir: 315	Köy: 7000	
Ermeniler	Köy: 9.693	Şehir: 17.875	Köy: 1.500	
Gürcüler	Köy: 7.487	Şehir: 1.477	Köy: 1.230	Şehir: -
Ruslar	Köy: -	Şehir: 205	Köy: -	
Yahudiler	Köy: -	Şehir: 3.235	Köy: -	
Rumlar	Köy: 73	Şehir: -	Köy: -	

XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde Ahıska Bölgesi'nin Osmanlı idaresinde olmaması ayrıca Osmanlı Devleti'nde nüfus sayımlarının 1830'lardan sonra başlaması nedeniyle yukarıda da ifade edildiği üzere 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan önce ve sonra Ahıska'nın resmi nüfusu hakkında yeterli bilgi sahibi değiliz (Taşkesenlioğlu, 2019: 32). Çıldır Vilayeti'nin başkenti olan Ahıska'nın 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda Rusların eline geçmesi ile bölgenin nüfus yapısı bilinçli bir şekilde değiştirildi. 1828'de Ahıska şehrinin nüfusu 50.000 iken şehrin nüfusu 1887'de 13.265'e düşürüldü (Güzeloğlu, 2019: 130).

Yukarıda da değinildiği üzere Kutayıs Guberniyasına bağlı Ahıska Kazası'nın nüfusunun 1842 yılı nüfus sayımında 9.595'e 1856 nüfus sayımında ise 13.298 kişiye

ulaştığı görülmektedir. 1842-1856 yılları arasında Kafkasya'daki şehir nüfusunun hızlı bir artış gösterdiği aşağıdaki tabloda görülmektedir (Buntürk, 2005: 32). Şehir nüfusunun artış hızına göre birinci sırada Derbent, ikinci sırada Tiflis, üçüncü sırada Şamahı ve dördüncü sırada ise Ahıska kazasının bulunduğu Kutayıs Guberniyası yer almaktadır (Buntürk, 2005: 32):

Tablo 2. 1842 Yılı Kutayıs Guberniyasının Kadın ve Erkek Nüfusu

KAZA	ERKEK	KADIN	TOPLAM
Ahıska	4.728	4.867	9.595
Kutayıs	1.345	1.230	2.575
Ahılfelek	-	-	-
Ozurget	-	-	-
Toplam	6.073	6.097	12.170

Tablo 3. 1856 Yılı Kutayıs Guberniyasının Kadın ve Erkek Nüfusu

KAZA	ERKEK	KADIN	TOPLAM
Ahıska	7.058	6.240	13.298
Kutayıs	2.009	1.847	3.856
Ahılkelek	669	531	1.200
Ozurget	162	144	306
Toplam	10.144	8.985	19.129

1849 yılı itibariyle Ahıska şehir merkezinde 18 Müslüman, 7.290 Ermeni olmak üzere şehrin toplam nüfusu 12.374'tür. 1891 yılında ise 57 Müslüman, 10.317 Ermeni olmak üzere şehrin toplam nüfusu 16.116'dır. Ahıska'da Müslüman nüfusun bu kadar düşük ve buna karşın Ermeni nüfusunun fazla olmasının temel sebebi Müslümanların şehri terk etmesi ve yerlerine Ermenilerin yerleştirilmesidir. Bu durum şüphesiz Çarlık Rusyası'nın Ahıska Bölgesi'nde uyguladığı politikanın sonucudur. Öyle ki XIX. yüzyılın sonlarına

doğru Kafkasya'ya iskân ettirilen Ermenilerin sayısı yaklaşık 1.000.000'a ulaşmakta idi (Hazar, 2017: 528).

1897 yılı nüfus sayımına göre Ahıska kazasının nüfusu 77.700'dür. Şehirde 17.100 kişi yaşamaktadır. Kaza etnik olarak karma bir yapıya sahip olmakla birlikte köylerde okuma-yazma oranı %13,3, şehirde ise %39'dur. Kaza ahalisinin %45,5'i tarım sektöründe, %12,1'i imalat sanayiinde, %24'ü bağcılıkla uğraşmakta olup %6,5'i de ticari müesseselerde çalışmaktadır. Ahılkelek kazasının merkezi Ahılkelek şehri ise 1887 yılında 4.303 nüfusa (534 hane) sahip olup, şehir etnik yönden karma bir yapıya sahiptir (Buntürk, 2005: 41-42). 1897 yılı Ahıska kazasının etnik yapısı aşağıdaki tabloda görülmektedir (Buntürk, 2005: 41-42).

Tablo 4. Ahıska Kazasının 1897 Yılına Ait Etnik Durumu

AHISKA KAZASINDA YAŞAYAN MİLLETLER	NÜFUS ORANLARI
Türkler	%35
Ermeniler	%22
Tatarlar	%18
Gürcüler	%17
Ruslar	%3,3
Diğer	%6,7

1. 4. 3. Dini Gruplar

XIX. yüzyılda bölgede yaşayan Türkler ve yapılan sayımlarda "Tatar" diye isimlendirilen Azerbaycan Türkleri, İslam dinine ve Sünni mezhebe tabi idiler. Farklı coğrafyalardan bölgeye getirilen Ermeniler ise Hristiyan olmakla birlikte mezhepleri farklı idi. Yani aynı coğrafyada olmakla beraber Ermenilerin Rusya'dan getirilenlerinin büyük çoğunluğu Ortodoks, Anadolu topraklarından göçürülerek getirilenlerinin çoğunluğu ise Katolik, bir kısmı da Protestan mezhebine tabi idiler (Mirdas,2016: 24)

II. BÖLÜM

2. AHISKA BÖLGESİ'NİN SİYASİ TARİHİ

2. 1. Kıpçak Hâkimiyeti Öncesi Ahıska

Akdeniz'i Orta Asya'ya, bozkır coğrafyasını Yakındoğu'ya bağlayan Ahıska Bölgesi, bulunduğu konum itibariyle eski çağlardan itibaren birçok milletin yaşadığı bir coğrafyadır. Hititler'in yıkılması ile Kafkas ve Doğu Anadolu halkları, Asur krallarıyla çatışmaya girdiler. Bu halkların önde gelenlerinden biri de Karadeniz'in güneyinde yaşamış Gasgas veya Kaşki diye bilinen bir halktır. Bununla birlikte Murat Nehri boyunca uzanan Yukarı Fırat havzasına yerleşen Muşkilerin de bu halk ile ilişkili olduğu düşünülmektedir. Milattan önce 1165 yılından itibaren bu coğrafyada yaşayan Muşkiler, Asur saldırıları sonucu dağılarak, bir kolu batıya doğru ilerlemiş ve Kızılırmak Nehri kıyılarına yerleşip Friglerle birleşmişlerdir. Muşkilerin diğer kolu ise Kafkasya'nın güneyine inerek Güney Batı Gürcistan'a yerleşip bu bölgeye ismini verecek olan Meskhilerin çekirdeğini oluşturmuşlardır. Meskhilerin kim olduklarına dair farklı görüşler ileri sürülmektedir. Fahrettin Kırzioğlu, Meskhilere Kartvel (Gürcistan) güneyinde yaşamış İskit (Gogarlı) ve Tûrani yerli Hristiyan halktır demektedir. Nicholas Yakovlevich Marr ise, Meskhlerin, Gürcülerin atası olmadıklarını, onların ayrı bir kavim olduklarını ifade etmektedir. Bu yazarların görüşlerinden ortaya çıkan sonuç ise Meskhlerin Gürcü olmadığı ve bugünkü Ahıska Türklerinin de atası olmadığıdır. O halde Meskhler, yaşadıkları bölgeye Meskhetya adını veren ve tarih sahnesinden kaybolan milletlerden biridir (Dinç, 2015: 20).

Bu bilgilerden hareketle Ahıska Bölgesi'nde Türk varlığının oldukça eski dönemlere dayandığı söylenebilir. Yapılan araştırmalar Kimmerler ile İskitlerin, bölgeye gelen ilk Türkler olduğunu bildirmektedir (Dinç, 2015: 19-20). İlk Türk topluluklarından biri olduğu düşünülen Kimmerler, M. Ö. 2000 yılından M. Ö. VIII. yüzyıla kadar Kırım merkez olmak üzere Karadeniz'in kuzeyinde yaşadılar. Kimmerlerin Kafkasya Bölgesi'nde görülmeleri ise M. Ö. VIII. yüzyılın sonlarına denk gelir. Kafkasya'nın güneyinden Gürcistan'a ulaşan Kimmerler bölgenin siyasi hayatında büyük rol oynadılar. Kimmerler kendilerinden sonra yerlerini İskitlere bıraktılar. Hunlar tarafından yerlerinden oynatılan İskitler ise batıya

doğru büyük bir göç hareketini başlatıp Kafkas dağlarını ve Hazar Denizi ile Maeotis (Azak) Gölü'ne kadar uzanan geniş düzlükleri ve Tanais (Don) Nehri'ne kadar olan bölgeyi ele geçirdiler. Böylece Karadeniz'in kuzeyinde, Güney Kafkasya'da ve Anadolu coğrafyasında etkileri yüzlerce yıl sürecek yeni bir dönem başlattılar. İskitler, M. Ö. 665 tarihinden itibaren, Kur Nehri'nin sağ yakasını ele geçirdikten sonra yerleşim yerlerini Çoruh Nehri'ne kadar genişletip bu bölgede İskit siyasi varlığını M. Ö. 336'ya kadar sürdürdüler. M. Ö. VIII. yüzyıldan III. yüzyıla kadar bulundukları bölgede büyük sanat eserleri meydana getiren İskitler, Güney Rusya'ya getirdikleri kültürle, Güney Rusya'da Bronz Çağı sona ererek Demir Çağı başlamış oldu. İskitlerin Kur-Aras Nehirleri'nin kavşağında, Hazaradak arazisinin güneyinde yaşadıkları kaynaklarda geçmektedir. Bu coğrafya da İskit Türkleri ile Şarvan, Şamak, Alban, Gencek gibi Türk kökenli birçok kavim de birlikte yaşadı.

Bu dönemden sonra Yunanistan'daki, Suriye'deki ve Babil Kralı Nebukadnezar'ın M. Ö. 586'da Kudüs'ü ele geçirmesi sonucu bu bölgedeki bazı Yahudiler de Gürcistan'a gelip yerleşti. Böylece Gürcü topraklarında, Türkçe, Gürcüce, Yahudi, Grekçe ve Süryanice dilleri koşulur hale geldi (Dinç, 2015: 21).

M. Ö. 330 'da Gürcü ülkesine gelen Makedonyalı İskender, bu bölgede Kür Nehri boyunca yerleşmiş Bun-Türklerinin ve Kıpçakların yaşamış olduğu Ahıska'yı 11 aylık bir kuşatmadan sonra ele geçirdi (Dinç,2015: 21). Makedonyalı İskender'in Kafkasya'ya ilerlediği dönemde Bun-Türklerinin Kür boylarında yaşadığına dair Gürcü kaynakları bulunmaktadır. Kaynaklarda Bunların burada dört büyük şehir inşa ettikleri ve güçlü orduları ile kalelerini korudukları bildirilmektedir. Buradaki Bun-Türk ve Kıpçakları tarihçi M. Brosset, "Tûranlı" olarak adlandırır (Faigov, 2015: 24). Pliny'de Kıpçakların bölgedeki varlığını teyit etmekte ve Makedonyalı İskender'in dönemi ile ilgili kayıtlarında, Derbent'i Kuman Geçid'i olarak anarken, Kafkas dağları sınırında Kuman isminde bir halkın yaşadığını kaydeder. Bununla birlikte Gürcülerin Sper, Yunanlıların Harpasos ismini verdiği Çoruh Nehri de Çor/Çol adlı Kıpçak uruğundan ismini alıp bölgeye yerleşen Kıpçakların bir izi olarak günümüze kadar varlığını sürdürdü (Tellioğlu, 2004: 31-32). Moktsevay Kartlisa adlı eski bir Gürcü kaynağında da M. Ö. IV. yüzyılda Makedonyalı İskender'in Kafkasya'ya geldiği dönemde burada Kür Irmağı boylarında Bun-Türklerinin yaşadığı ifade edilmektedir. O zamanlar burada Bun-Türklerinin dört adet şehri ayrıca zapt edilmesi güç kaleleriyle birlikte güçlü sayılan orduları vardı. Daha sonra bu topraklara Hunlar, Hazarlar ve Kıpçaklar yerleşti. Rus kaynaklarınca da bu bilgiler doğrulanmaktadır

(Zeyrek, 2001: 7). Büyük İskender'in ölümünden sonra bölgedeki siyasal boşluğu Türk olabilecekleri düşünülen Albanlar doldurmuştur. 26 boydan oluşan Alban Türklerinin ülke sınırları; Samur Dağı'nın kuzey eteklerinden, Hazar Denizi kıyısındaki Derbend'e kadar uzanıyordu (Doğan, 2019: 175-176).

Hunlar, M. S. V. yüzyılda Hazar Denizi'nin batı kıyısı boyunca ilerleyerek Derbend'e kadar ilerleyip burada Sasanilere karşı önemli başarılar elde ederek Derbend ve Kur Nehirleri arasındaki bölgede hâkimiyet kurdular. Hunlar, Kafkasların siyasi, askeri ve etnik yapısında önemli değişiklikleri de meydana getirdiler. Hun boyları, başta Sabirler olmak üzere diğer Türk boyları 460'larda Kafkasya'da yeni ve güçlü bir hâkimiyet kurdular. Sabirlerin Derbend Geçidi'nden güneye doğru hareketleri V. yüzyılın ortalarından VI. yüzyılın ilk dönemlerine kadar sürdü. VI. yüzyıla kadar Göktürk idaresinde yaşayan Sabirler/Sabarlar Göktürk Devleti'nin yıkılmasından sonra Karadeniz kıyılarına ve Kür Nehri'nin güney bölgelerine yerleştiler. Menandros; Bizanslıların 574-576 tarihleri arasında Azerbaycan Bölgesi'nde Kur'un yakınlarında Sabirlerle karşılaştığını ifade eder. 558 yılında Göktürkler tarafından yıkılarak batıya göç eden Avarlar, Kafkasya'ya daha sonra da Avrupa'ya kadar ilerlediler. Kafkaslar da ilerleyen Avarlar, Kafkaslar'da Gürcistan ve Kur Irmağı bölgelerine de yerleştiler (Doğan, 2019: 177-179). VI. yüzyılda Hazarlar, İranlılar (Sasaniler) ve Bizanslılar arasında el değiştiren Güney Kafkasya Bölgesi, VII. yüzyıldan itibaren Arap saldırılarının merkezi haline gelmiştir. Zaman zaman yukarıdaki güçler tarafından el değiştiren bu coğrafyada 6. ve VIII. yüzyıllarda Hazarlar da önemli rol oynadılar. Bazı karışıklıklardan yararlanarak İran'a savaş açan Bizans, 591 yılında bir antlaşma ile sınır boylarını Anadolu'nun doğusundan Gökçeöl'e kadar uzatarak, Kür boylarına kadar egemenliğini genişlettiler. İran, Bizans'tan bu bölgeleri geri almak için 25 yıl devam eden bir mücadeleye girdi. Ancak başarı sağlayamadığından bu yerleri Bizans'a vermek zorunda kaldı. 25 yıl süren bu savaşta Bizans'a yardımda bulunan Hazarlar yardımlarının karşılığında Kür'ün Orta ve Aşağı boylarını sahiplenerek bu bölgelere yerleştiler. Arap ve Ermeni kaynakları da VII. yüzyılın başında tüm Güney Kafkasya'nın Hazarların kontrolünde olduğunu ifade etmektedir (Altın, 2017: 590). Ancak bu hâkimiyet kısa sürdü. Hz. Osman Dönemi'nde Habib b. Mesleme idaresindeki Arap askeri gücü 645'te Gürcistan'ı ele geçirdi. Hazarların İslam hâkimiyeti döneminde de Gürcistan Bölgesi'ne akınları devam etti (Dinç, 2015: 21). Hazarlar, Posof ve Ahıska Bölgeleri'ni ele geçiren Arapları 678-690 tarihlerinde buradan atarak, buradaki Arap ilerleyişini durdurdular. Ancak 700 yılında Araplar buralara yeniden hâkim oldular.

Hazarlar, 764 yılında büyük bir ordu hazırlayarak Kür boylarındaki Ahıska, Ardahan, Çıldır ve Çıldır gibi bölgeleri tekrar hakimiyetleri altına aldılar (Altın, 2017: 590).

M. S. 8. ve IX. yüzyıllarda Asya’da yaşanan kuraklık, verimsiz topraklar ve Türk boyları arasında devam eden mücadeleler sonucunda Türk boyları, göç ederek Kafkasya Bölgesi’ne yöneldi ve yapılan göçler sonucunda Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan toprakları da bu iskânlarda önemli bir yerleşim merkezleri haline geldi. Böylece Güney Kafkasya Bölgesi’nde IX. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar baskın bir Oğuz kültür kuşağı meydana geldi. Selçuklular ise 1064’ten itibaren Hazar Denizi kıyılarına, Dağıstan ve Gürcistan’a kadar uzanan bölgeye yerleşti (Doğan, 2019: 180).

Bölgede, Kıpçak hâkimiyetinden önce de Türklerin varlığına işaret eden önemli bir kanıtta burada bulunan koç, koyun ve at motifli mezar taşlarıdır. Buradaki mezar taşlarının M. Ö. Anadolu, Orta Asya ve Kafkaslarda yaşamış Türkler arasında çokça yaygın olduğu araştırmalarda ortaya çıkarıldı. Kıpçak ve Ahıska Türklerinin yurdu olan Gürcistan, bu bölgede bulunan koç şeklindeki mezar taşları ile Anadolu’dan sonra ikinci sırada gelmektedir. Özellikle Ahıska Kalesi’nde sergilenen mezar taşları önemli olmakla birlikte Ahılkelek’teki Prtena köyü, Lipi köyü, Poka köyü gibi yerleşim yerlerinde de at ve koç şeklindeki mezar taşları bulunmaktadır. Burada bulunan heykeller üzerinde de diğer Türk bölgelerindeki örneklerde olduğu gibi kalkan, kılıç, at, insan ve mutfak eşyalarının aynı türde olduğu görülmektedir (Güven, 2019: 356-357).

Kıpçaklar, XI. yüzyılın ortalarında Doğu Avrupa’ya geldiler. Gürcü kaynaklarına göre Kıpçaklar, bu yüzyılda Peçenekleri Kafkasya’dan iterek Kafkasların en önemli siyasi ve askeri gücünü oluşturdular. Yine aynı kroniklere göre Kıpçaklar, Dağıstan sahilleri ve Derbend’e yerleşip Kafkasya da geniş bir sahaya yerleştiler. Kıpçakların Gürcistan’a gelmeleri ise, 1118-1120 yılları arasında Selçuklular ile savaşan Gürcü Kralı IV. David’in Selçuklulara karşı ordusunu güçlendirmek amacıyla Kıpçak Başbuğu Atrak yönetiminde 40.000 kadar Kıpçak ailesini ülkesine davet etmesi ile (Nevruz, 2013: 315-316). Selçuklu akınlarını böylelikle durdurabilen Kral IV. David 1124’te Kıpçak Türklerini Selçuklulardan almış olduğu Yukarı Kür ve Çoruh boylarına yerleştirdi. Buradaki yerleşmenin amacı sınırları Selçuklu akınlarına karşı korumak içindir. Dolayısıyla bu bölgeler 1124’ten itibaren Kıpçaklara yurt oldu. Kral IV. David’in ölümüyle tahta oğlu I. Dimitri geçti. I. Dimitri Dönemi’nde de Gürcistan’ın Selçuklu Devleti’ne karşı üstünlüğü devam etti. Dimitri’den sonra tahta çıkan III. Giorgi (1156-1184) Dönemi’nde 1174 yılında

çıkan bir ayaklanmadan sonra isyana karışan rütbesi yüksek devlet memurları görevden alınarak ordu komutanlığı gibi önemli memurluklara Kıpçak Türkleri getirilmeye başlandı. Öyleki Kıpçaklı Kubasar, bütün ülkenin başkumandanı olarak tayin edildi. III. Giorgi, hayatta iken tahta çıkacak halefi olmadığı için 1178'den itibaren halef olarak tahtın ortağı olarak belirlediği Tamara, 1184 yılında tahta çıktı. Devletin maliyesini de Kutlu Arslan adlı bir Kıpçak reisine bıraktı. Kutlu Arslan'ın 1184-1185 tarihleri arasında Kraliçenin egemenliğini sınırlandırması Kıpçakların ülke yönetiminde nüfuz sahibi olduğunun göstergesi oldu. Bu iktidar değişikliğinden sonra Tamara ülkesindeki Kıpçak nüfuzunu kırmak amacı ile üst düzey Kıpçak beylerini devlet görevinden aldı. Bunun üzerine Başkumandan Kubasar gibi bazı oymaklar Gürcistan'dan ayrılarak batıya Trabzon, Artvin, Rize, Ordu, Giresun gibi yerlere göç ettiler. Ayrıca Kıpçaklı Sevinç komutasındaki kalabalık bir Kıpçak grubu da Tamara Dönemi'nde 1195 yılında Gürcistan'a gelip yerleşti. Bu dönemde Selçuklu hükümdarı Rükneddin Süleyman Şah'ın (1196-1204) Saltuklu Beyliği'ne son verip Erzurum şehrini alması üzerine Tamara'nın ülkesi ile Türkiye Selçuklu Devleti'de komşu oldu. İki devlet arasında yapılan savaş sonucunda Selçuklu ordusunun Micingerd Kalesi civarında Gürcü ordusunun baskınına uğraması üzerine Gürcüler 1207'de Kars'ı ele geçirdi. Gürcüler bu üstünlüğü Kıpçaklara borçludur. Tamara'nın ölümü ile tahta halefi 4. Giorgi Laşa (1213-1222) çıktı. Laşa Dönemi'nde Harzemşahlıları takip etmek için Cengiz Han'ın emriyle gönderilen Moğollar, 1221 yılında Tiflis'e doğru ilerleyip Gürcü ordularını bozguna uğrattı. Kral Giorgi Laşa'nın 1223'te ölmesi üzerine tahta Kral'ın kız kardeşi Rusudan (1223-1245) geçti. Kraliçe Rusudan Dönemi'nde Celaleddin Harzemşah, Gürcistan üzerine sefer düzenleyip Tiflis-Borçala yolu üzerinde karşısına çıkan Gürcü kuvvetlerini yenerek Lori ve Kür Nehirleri'nin doğusundaki bölgeyi ele geçirdi. Ardından 1226 yılında da Tiflis üzerine yürüyerek Tiflis'i ele geçirdi. Moğollar'ın Celaleddin Harzemşah'ı mağlup edip Harzemşah Devleti'ne son vermesinden sonra Moğollar, Kafkaslara yönelerek Gence'yi ardından da Gürcistan'ı istila ettiler. 1235'te de Tiflis Bölgesi Moğol hâkimiyetine girdi ve bir yıl içinde de Moğollar, Gürcistanın tamamına hâkim oldular. Kraliçe Rusudan'ın ölümü ile halefi "Narin" ünvanlı David (1245-1292) tahta çıktı. İki yıl sonra da Giorgi Laşa'nın oğlu olan David "Ulu" ünvanı ile Kutais'te, Narin ünvanlı David ise Tiflis'te ülkeyi Moğollar adına yönettiler.

Hülagü'nün ölümü ile tahta İlhanlı hükümdarı olarak Abaka Han çıktı. Abaka Han'ın kardeşi ile arasındaki taht mücadelesinde Çaklı Korkore'nin Papa (Baba) lakabıyla anılan küçük oğlu Sargis Bek'te Abaka Han'la dostluk ilişkisi kurarak Abaka Han'ın yanında yer

aldı. 1266'da Sargis Bek'in Ulu David'in emriyle zindana atılması üzerine Abaka Han, Ulu David'den Sargis Bek'in serbest bırakılmasını ve geri gönderilmesini istedi. Bunun üzerine serbest kalan Sargis Bek, Abaka Han'ın yanına giderek David Ulu'ya bağlı kalmak istemediğini bildirdi. Abaka Han da kendisine atalarının toprağı olan Samçikne (Ahıska-Azgar-Ardahan-Posof) Bölgesi'ni ikta olarak verip kendisini de Ahıska'ya vali olarak tayin etti. Böylece Ahıska Bölgesi 1267 yılından itibaren Gürcistan'dan bağımsız hareket ederek doğrudan İlhanlılara tabi oldu. Baba Sargis bu bölgede Ahıska Atabekleri (Çaklı Sülalesi) iktidarını kurmuş ve 310 yıl boyunca burada siyasi varlığını sürdürmüşlerdir (Dinç, 2015: 28-29).

2. 2. Kıpçak Türklerinin Kafkaslara Fütuhâtı

Yukarıda da ifade edildiği üzere Batı Göktürk topluluklarından olan Kıpçak boyları, XI. yüzyılın yarısından itibaren İdil'den başlayarak batıya doğru hareket etmeye başladılar (Kalkan,1998: 166). İdil yönündeki Kıpçak ilerleyişi geniş bir coğrafya üzerinde gerçekleşmiştir. Kıpçakların bir kısmı İrtiş boyu üzerinden Uralları aşip Kama-İdil alanına girdiler (Tombuloğlu, 2003: 116). Bu ilerleyişleri ile Hazar Devleti'nin yıkılışında da etkili olan Kıpçaklar, Kafkas coğrafyasındaki kavimlerle de temasa geçtiler. Bu dönemde Kıpçaklardan bir grubun başbuğları olan Atrak'ın kumandasında Kartvellerin (Gürcülerin) hizmetine girmesi ile Kafkasya Bölgesi'ne yoğun bir Kıpçak göçü başladı, sonrasında ise burada yerleşik hayata geçildi. Bugün Kür, Çoruh ve Çıldır Gölü bölgelerinde Kıpçak Türkçesi'ne yakın bir dil konuşan bölge ahalisinin, o dönemlerde buraya gelen Kıpçak kitleleriyle yakın ilişkisi olduğu bununla birlikte bölge halk edebiyatındaki bazı motiflerin de o devrin hatıralarını taşıdığı bildirilmektedir. (Dedeoğlu, 2018: 100-101).

1068 yılında Rus Knezlerinin müttefik kuvvetlerini yenerek Rusya'nın güney sahasına yerleşen Kıpçaklar, Karadeniz'in kuzeyini ellerinde tutmaya başladılar. Öyleki, 1080'li yıllarda Balkaş Gölü'nden Tuna Nehri'ne kadar olan bu coğrafyaya Kıpçak Eli/Komania deniliyordu (Bayramov, 2006: 5). Müslüman coğrafyacılar ise Güney Rusya bozkırlarına XI. ve XV. yüzyıllar arasında "Deşt-i Kıpçak" yani Kıpçak Bozkırı adını verdiler. Eski Bizans ve Rus kaynakları ise bu bölgeyi doğrudan "Kuman" adı ile adlandırdılar (Ögel, 1984: 290).

A. Nimet Kurat ise Kıpçakların Asya'daki anavatanlarından batıya doğru hareketini 916 yılında Çin'in kuzeyindeki Kıtay Devleti'nin ortaya çıkışına bağlamaktadır. O'na göre gittikçe büyüyen Kıtaylar, bazı Türk kavimlerini batıya doğru itmişlerdir. Bunların

içerisinde Kıpçaklar da vardır. Kıpçaklar, VIII. yüzyıldan başlayıp IX. ve XI. yüzyılda tamamen tarih sahnesinde görünmüşlerdir. Kıpçakların IX. yüzyılın ortalarından itibaren Kiev Rus sınır boylarından Moğol istilasına kadar ki iki yüzyıllık bir süre zarfında Avrasya'nın step bölgelerine hükmettiği anlaşılmaktadır. Bu kavim Orta ve Yeni Çağ'da birçok Türk halkının teşkilatlanmasında önemli rol oynadığı gibi etrafında bulunan Bizans, Bulgaristan, Rus ve Gürcistan gibi devletlerle de siyasi ilişkilere girerek bu toplumlar üzerinde büyük tesirler meydana getirmiştir. Kıpçaklar, Türk tarihinde önemli bir yere sahip olmalarına rağmen siyasi bir birlik meydana getirememişlerdir. Bunun en önemli nedeni Kıpçakların göçebe olmaları ve göçebe kültürünü titizlikle korumalarıdır (Tombuloğlu, 2003: 114-115).

XI. yüzyıldan itibaren yoğun bir Rus baskısına maruz kalan Kıpçaklar, bu nedenle Don Nehri civarındaki bozkırları terk etmek zorunda kalmışlardır. Bu sebeple Kıpçakların önemli bir kısmı Don bozkırlarından Kafkasya bozkırlarına göç etmişlerdir. XI. yüzyılın ortalarından itibaren Kafkaslar'da ilk kez görülen Kıpçaklar, bölgede Kuban Nehri çevresindeki otlaklara yerleşmişlerdir. Bu bölgeye zorunlu olarak gelen Kıpçaklar, kısa bir süre Kafkasya bozkırlarında kaldıktan sonra Gürcistan Krallığı'nın topraklarında görülmeye başladılar (Yalvar, 2020: 282). Bu dönemde Kıpçak Başbuğu Atrak, (rus kroniklerinde: Otrak) kızını Gürcü Kralı olan David ile evlendirmiş ve bundan dolayı Don-Kuban boyundaki Kumanlar ile Gürcüler arasında yakın ilişkiler kurulmuştu. Bu yakın ilişki üzerine Atrak, Rus Knezi Monomakh (1113-1125) tarafından baskıya maruz kalınca damadı olan David'in davet etmesi üzerine 1118'de Gürcistan'a gitti. Yukarıda da değinildiği üzere Atrak'ın maiyetinde aileleriyle birlikte kalabalık bir Kuman kitlesinin Gürcistan'a gittiği bilinmektedir. Gürcü kralı bunlardan 40.000 kişilik daimî, atlı bir ordu teşkil etmiştir. Fakat Kiyef Knezi olan Monomakh'ın ölümünden sonra Atrak, Gürcistan'dan tekrar kendi yurduna geri dönmüştür. Mamafih Gürcistan'a giden Kumanların büyük bir kısmı geri dönmeyip orada kalarak Anı-Erzurum Emirliği'nden alınan Yukarı-Kür ve Çoruk boyuna yerleştirilmiştir. Doğu Anadolu'daki Çıldır Gölü çevresinde bulunan Kıpçaklar, bunların halefleridir (Kırzioğlu, 1992: 112). Büyük Selçuklu hükümdarı Melikşah'ın 1092'de ölmesi ile Selçuklu Devleti'nde başlayan iç karışıklıklara bir de Haçlı Seferleri'nin getirmiş olduğu olumsuz durum eklenince Gürcü Kralı David, Selçukluların bu durumundan faydalanarak 1099'da Selçuklulara ödediği vergiyi artık ödemeyeceğini bildirmiştir. Bu dönemde Kıpçakların Kafkasya bozkırlarına göç etmeleri kralın da onları kendi ordusu içine dâhil etme fikrini uyandırmıştır. Bu bağlamda oluşan

siyasi ortam kralı, Kıpçaklar ile temasa iten en önemli nedendir. Kral IV. David, elinde 1092 ve 1104 yılları arasında kuvvetli bir ordu bulunmadığı için Selçuklulara karşı herhangi bir harekette bulunamamıştır. Fakat Selçuklu hükümdarı Berkıyaruk'un vefatı Kral IV. David'i harekete geçirmiştir. Bununla birlikte kralın bölgedeki başarılarının önünü açan olaylardan biri de Selçuklu hükümdarı Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra tahta çıkan Sultan II. Mahmut'un zayıf bir karaktere sahip olmasıdır. Öte yandan kral, tahta çıkışından beri hükmettiği topraklar içerisinde aristokratlar sorunu ile karşılaşmıştır. Kral David bu aristokratlar grubuna geniş yetki vermek zorunda kalmış böylece Gürcistan bu aristokrat grubunun eline geçmiştir. Bu aristokratların gücünü kırmak için kendisine itaat edecek bir güce ihtiyaç duyan kral, Kıpçaklar ile elde edeceği gücü hem içeride hem de dışarıda etkin bir şekilde kullanmayı amaçlamıştır. Ayrıca Kıpçakların savaş konusundaki tecrübeleri de kralı etkilemiş ve kral, Kıpçakları Gürcistan topraklarına davet etmiştir. Öte yandan kralın Atrak'ın (Etrek) kızı Gurandukht ile evli olup Kıpçaklara damat olması Kıpçakların Gürcü Kralı'nın davetini kabul etme nedenidir (Yalvar, 2020: 284-285). Bununla birlikte F. Kırzioğlu'nun ifadesine göre, David bu dönemde Selçuklular'ın içinde bulunduğu taht kavgalarının verdiği imkânlardan faydalanmak istiyordu. Fakat O, bu kaleleri ve şehirleri elinde tutabilecek ve işgal edebilecek sayıda büyük bir ordunun yokluğunu gördü. Ancak Kıpçak milletin kalabalık ailesinin savaştaki cesaretlerini, çevikliklerini iyi biliyordu. Ayrıca yıllar önce Atrak'ın kızı ile evlenmişti. Bütün bu maksatlar için kaynatasının ve Kıpçakların kendi ülkesine gelmesini sağlamak amacıyla güvenilir adamlarını davet için Atrak'a gönderdi (Kırzioğlu, 1992: 114).

Kral'ın bölgeye davet ettiği Kıpçakların Don ve Kuban Nehir boylarında yaşadıkları bilinmektedir. Onların bölgeye yaptıkları göç hareketi Toksoba (Dokuzoba) kabilesinin lideri Kıpçak başbuğu Atrak (Otrok) liderliğinde gerçekleşmiştir. Sözü edilen bu grup Kıpçaklar arasındaki en kuvvetli olan ve Rusya'nın güneyindeki knezlikleri en çok uğraştıran gruplardı. Bunların toprakları Don Nehri'nden, Harzemşah bozkırlarına ve buradan da Kuzey Kafkasya'ya uzanıyordu. Kıpçaklar, Kral David'in davetini memnuniyetle kabul etmiş ve ondan Gürcistan'a yerleşmek için Oset topraklarından barışıl bir şekilde geçmek istediklerini bildirmişlerdir (Yalvar, 2020: 285-286). Çünkü bu dönemde Kıpçakların Gürcistan'a ulaşabilmeleri için Alan-As topraklarından geçmeleri gerekiyordu. Kıpçaklar ile Alanlar arasında hasmane ilişki olduğundan göçün sorunsuz bir şekilde yapılabilmesi amacıyla Kral David, Alanlar ile anlaşma yollarını aradı. Sonuç olarak Alan-Aslarla esir mübadelesinde bulunularak barış yapıldı (Nevruz, 2013: 316).

Daryal Geçidi'nin de kontrol altına alınmasından sonra Kıpçaklar, Abhazya topraklarından güneye inerek Gürcistan'a ulaşmışlardır. Yukarıda sözü edilen davet Kıpçakların bölgeye yaptıkları ilk göç hareketi olup, 1118 yılına tarihlendirilmiştir. Gürcü tarihçi İvane Javakhishvili'ye göre Kıpçakların Gürcistan'a ilk yerleşmeleri 1118-1120 yılları arasında gerçekleşmiştir (Yalvar, 2020: 286).

Zeki Velidi Togan ise "Kıpçakların Müslüman olanları Selçuklulara hizmet maksadıyla Derbend tarikiyle (yol, geçit) Hristiyanları da Gürcü krallar tarafından davet edilerek Daryal tarikiyle mütemadiyen Kafkas cenubuna geçtiler. Kür ve Aras havzalarında Müslüman Türk hâkimiyetinin yerleştiğini ve bunu kendi milletinin istikbali için tehlikeli gören Gürcü Kralı David 1121'de Kafkasya şimalinden Hristiyan Kıpçakların Hanı Şar Han'ın oğlu Otrak idaresinde külliyetli Kıpçak kuvvetini kendi ülkesine celbetti ve bunlardan 40.000 kişiden ibaret bir ordu teşkil ederek Kür nehri şimalinde ve Şirvan'da yerleşen Türkmenlere saldırdı" (Togan, 1981: 188) şeklinde ifade etmektedir. Bu coğrafya da 1121 yılında Borçalı Çayı civarını ele geçiren Kıpçaklar, 1123 yılında almış oldukları Tiflis'i de Gürcü Krallığı'nın başkenti yapmışlardır (Kafesoğlu, 1998: 191).

Gürcüler, IV. David'in hâkimiyeti yıllarında Kıpçaklar sayesinde Kür ve Çoruh Bölgeleri'ne yeniden hâkim olmuşlardır. Bu dönemde Gürcistan'daki Kıpçakların genel olarak; Yukarı-Kür boylarına (Javakhet-Ahıska-Göle) ve Çoruh Bölgesi'ne iskân edildikleri görülmektedir (Yalvar, 2020: 292). Böylece Kral David, Kıpçakları getirmekle Gürcü ordusunun başında Azerbaycan ve Şarki Anadolu'ya akınlar yaptırmıştır. Kral, bu seferler sonucunda aşağı yukarı 400 yıl Arapların ve Türk fatihlerinin elinde kalan dini, ilmi ve hayır müesseseleriyle bir medeniyet merkezi olan Tiflis şehrini, Gürcistan'ın payitahtı yapmıştır (Turan, 2009: 267).

1124 yılı Kıpçakların Yukarı-Kür ile Çoruk boylarına kolaylıkla yerleştikleri bir dönemdir. 1124 yılının mayısında Kür'ün sağındaki Sekçuklu toprakları sırayla alınmaya başlandı. Kırzioğlu bu durumu şu şekilde ifade etmektedir: "Somkhet (Taşir) Kalelerinden Gağni, Terun'akan (Terun'gil) Nor-Berd (Ermenice: Yeni-Hisar), Manas Gom'ni (Manas Kışlakları) alındı. Haziran'da ise, Cavakhet (Ahılkelek, Çıldır, Ardahan kesimi) Kola (Göle), Karn-i Pola (Kapılar-Deresi/Allahüekber), Pasyan (Pasın/Yukarı-Pasın, yani Hasankale), Sper (İspir) alındı. Kıpçaklar, Cavakhet'ten İspir'e değin yeni aldıkları yerlere yerleşmeye başladılar" (Kırzioğlu, 1992: 119).

1777 yılı itibariyle Gürcistan Krallığı'nda iç karışıklıklar baş göstermeye başlamıştı. Prens Demna (Demetrius) kendisini tahtın gerçek varisi ilan edip, amcası III. Giorgi'ye karşı başkaldırmış ve bu isyanında Orbelyanlı İvane'den destek almak istemiştir. İvane'nin kendisine karşı isyan ettiğini öğrenen III. Giorgi, çareyi Tiflis'e sığınmakta bulmuştur. Kral, üzerine gelen isyancıları durdurmak amacıyla Kıpçak Türk'ü Kubasar'dan isyancıları ortadan kaldırarak kendisini kurtarmasını istemiştir. Orbelyanlara rakip olan Kubasar, kendisine rakip olan kütleleri toplayarak Kral III. Giorgi ile İvane'nin üzerine yürümüş ve İvane'yi öldürmüştür. İsyanın bastırılmasından sonra III. Giorgi Kubasar'ı bütün ülkenin Başkumandanı olarak görevlendirmiştir. Bu isyanın kendisine karşı yapılan bir darbe olduğunu algılayan kral, feodal beylere karşı Gürcistan topraklarına yeni Kıpçak göçlerinin yapılmasını uygun görmüş ve ülkesine yapılacak olan yeni göçler sayesinde hâkimiyetini sağlamlaştıracağını düşünmüştür. Bu isyandan hemen sonra III. Giorgi'nin teşvikleri ile 20.000-30.000 kişilik Yeni Kıpçaklar olarak nitelendirilen kütlelerin Gürcistan topraklarına göç ettikleri görülmektedir (Yalvar, 2020: 293-294).

IV. David Dönemi'nde ülkeye getirilen ve Gürcistan'ın askeri ve siyasi hayatında önemli rol oynayan Kıpçakların Karadeniz'in kuzeyinde kalan soydaşları ise Ruslar ile mücadele ediyordu. Güney Rusya knezlerinin 1184 yılında bir araya gelerek oluşturdukları ordu karşısında Kıpçaklar mağlup olmuştu. İki taraf arasında meydana gelen mücadelelerde Rusların Kıpçaklara karşı üstünlük kurmaları bu yerlerde yaşayan Kıpçakların Kafkaslara ve Gürcistan'a ikinci kez göç etmelerine neden olmuştur. Kıpçak Başbuğu Sevinç'in kardeşi Savalt liderliğindeki Kıpçaklar, yukarıdaki nedenlerden dolayı Kraliçe Tamara Dönemi'nde Gürcistan'a göç edip, ikinci kez Gürcülerin hizmetine girmişlerdir (Ateş, 2015: 103-104). Kıpçakların Gürcistan'a gelmelerinin bir diğer nedeni de Kraliçe Tamara'nın evliliği ile ilgilidir. Kraliçe Tamara Kıpçak başbuğu Savalt'ın yeğeni olan Yuri Bogoljubskij ile 1185-1186 yılları arasında ilk evliliğini yapmıştı. Tamara Dönemi'nde Karaağaç ile Tiflis arasındaki Alget, Kür, Ktzia ve Vaçar-Kür Nehirleri'nin kıyılarını dolduran Yeni Kıpçaklar genel olarak bu dönemde Tiflis-Karaağaç çevrelerine iskân edilmişlerdir (Yalvar, 2020: 298). İşte Gürcü kroniklerinde 'Kraliçeler Kraliçesi' olarak adlandırılan Tamara Dönemi'nde ve babası III. Giorgi Dönemi'nin son yıllarında Gürcü topraklarına gelen bu Kıpçaklara Yeni Kıpçaklar (NaKıpçakni) ismi verilmiştir (Yalvar, 2020: 297).

III. Giorgi hiç oğlu olmamasından dolayı kızı Tamara'yı tahta geçirmeye karar vermiş ve 1178 yılında kızını tahta çıkarmıştır (Ateş, 2015: 96). Giorgi; patriklerin,

piskoposların, vezirlerin ve kumandanların onayını alarak kızı Tamara'nın başına taç giydirip onu kraliçe ilan etti (Brosset, 2003: 356). Tamara her ne kadar Gürcü tahtına ortak olsa da III. Giorgi'nin hayatını kaybettiği 1184 yılına kadar tahtın gerçek sahibi babası olmuştur (Ateş, 2015: 96). Tamara Dönemi'nde Kıpçakların Gürcistan ordusu içindeki ilk faaliyetleri Savalt önderliğinde 1195 yılında Şamkor'da gerçekleşen savaşa katılmak olmuştur. Bu savaşın ardından Kıpçaklar, Gürcü ordusunun Başkumandanı olan Koluuzunoğulları'nın komutası altında Gürcü Krallığı'na hizmet etmişlerdir. Gürcüler, Kıpçaklar sayesinde Aras'ın yukarı ve orta bölgeleri ile Gence'ye kadar uzanan Orta Kür Bölgeleri'ne hâkim olmuşlardır (Yalvar, 2020: 298). İbrahim Kafesoğlu, Kraliçe Tamara Dönemi'nde Gürcü topraklarına kuzeyden gelen Kıpçak başbuğu Sevinç'in kardeşi Savalt idaresindeki yeni kütlelerin ülkeye girdiğini ifade etmektedir. Ayrıca bu yeni göç dalgasının Gürcülerin siyasi ve askeri alanda tarihin en parlak dönemini yaşamalarına sebep olduğunu da ifade etmektedir (Kafesoğlu, 1998: 191).

2. 3. Kıpçak Hâkimiyeti Döneminde Ahıska ve Atabekler Dönemi

Çaklı Sargis ve oğlu I. Beka Beg'e Yukarı Kür ve Çoruk boylarının büyük bir kısmı ve Acara Bölgesi malikane olarak verilir. II. Dimitri Dönemi'nde Atabek olan Çaklı I. Beka'ya; Azgur'dan Aşağı Kür üzerinde Osmanlıların Bedre Boğazı dedikleri şimdiki Borcom Boğazı'ndan Erzurum'a kadar uzanan yerler Samiçkhe (Ahıska-Azgur-Kobliyan, Poskov), Acara, Şavşet, Kılarcet (Artvin-Ardanuç) ve Tao'nun (Oltu-Tortum) büyük bir kısmı, Ardanuç, iki Ardahan (Düz Ardahan/Kara Ardahan ile Meşe Ardahan) ve Cavakhet (Çıldır Gölü çevresi-Ahılkelek Bölgesi) mülk olarak verildi. Böylece bu topraklarda Atabaglar Hükümeti kuruldu ve bütün bu yerlere SaAtabago (Atabek Yurdu/mâlikanesi) ismi verildi (Kırzioğlu, 1953: 454-455). Böylece "Eski Kıpçaklar" kendi beylerinin yönetiminde İlhanlılara bağlı, Bagratlılardan ayrı bir hükümet kurmuş oldular (Kırzioğlu, 1992: 150).

Başkentleri Ahıska olan bölgeyi 310 yıl boyunca idare eden Kıpçak Atabeyleri (1268-1578), Mustafa Lala Paşa komutasında Osmanlı hâkimiyetine (1578) girinceye kadar Celayirli, İlhanlı, Akkoyunlu, Karakoyunlu gibi Müslüman Türk devletlerine tabi olarak siyasi varlıklarını devam ettirdiler (Buntürk, 2005: 8-9).

Çaklı Sargis'in (1267-1285) ölümüyle yerine geçen Büyük lakaplı oğlu I. Beka Bek (1285-1308) 1291 yılında İlhanlı hükümdarı Keyhatu'nun Batı Anadolu seferine katıldı. Ayrıca 1295'te amca çocukları olan Gazan ile Baydu'nun arasındaki savaşta Beka Bek

Gazan Han'ın emrinde yararlılık göstermesi ile ülkesinin bütünlüğünü korumaya çalıştı. İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın Kars Bölgesi'ni Beka Bek'e vermesi ile Atabeklerin sınırları en geniş sınırlara ulaştı. I. Beka Bek ölünce ülke üç oğlu tarafından yönetildi. Büyük oğlu II. Sargis Atabek ünvanı ile Ahıska'da, ortanca oğlu olan Korkore (Kuarkuare) Çoruh boylarında küçük oğlu Şalva'da Ardahan-Göle-Cavahet'e hâkim olarak büyük ağabeylerine tabi oldular. I. Korkore (1334-1361) II. Sargis'in ölümünden sonra İmereti Kralı V. Giorgi'ye itaat etti. V. Giorgi'nin ölümünden sonra ise Tebriz'e yeniden hâkim olan İlhanlı Rakib-Han'a, Altınordu'ya ve Celayirlilere bağlandı. I. Korkore'nin oğlu II. Beka'ya halef olan Atabek İvane (1391-1444) döneminde Timur, Tiflis'e hareket ederken Atabek toprakları üzerine Emir Seyfeddin, Emir Burhan Oğlan, Emir Osman Bahadır ve Emir Cihanşah Bahadır'ı göndermesi üzerine bu komutanlar Azgur, Ahıska, Ahılkelek, Posof ve Ardahan'ı ele geçirdiler. Böylelikle tüm Atabek toprakları 1394 yılında Timur'a bağlandı. 1395 yılında Timur'un Altınorda Seferi arkasından da Hindistan Seferi'ne gitmesi ile Atabek İvane, itaatten ayrıldı, bunun üzerine Timur, 1400 yılında tekrar Atabekler ülkesine askeri bir birlik göndererek Atabek ülkesini yakıp yıktı. Timur'un 1405 yılında ölmesi üzerine Güney Doğu'da Türkmen beyi Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf ve Atabek İvane Timurlular'a karşı ayaklanıp müstakil oldular. Kara Yusuf, Ahıska'daki Müslüman ahalinin komşuları olan Hristiyanlardan şikâyetçi olması üzerine 1413 yılında Ahıska'ya gelip şehri teslim aldı, Atabek İvane de Karakoyunlular'a itaatini bildirdi. Kara Yusuf'un ölümü üzerine Timur'un oğlu Şahruh'un I. Azerbaycan Seferi'ne çıkması ve 1421'de de Akça Kale'ye girmesi üzerine Atabek İvane Şahruh'a bağlılığını bildirdi. Şahruh'un 1436'dan itibaren Atabek ülkesi üzerindeki hâkimiyeti zayıflayınca Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah (1438-1467) itaatten çıkan Atabek İvane'yi tekrar itaate almak amacı ile 1444 yılında sefere çıktı. Tiflis ve çevresini yağmalatan Cihan Şah, Ahıska'ya girerek İvane'yi öldürtüp, Ahıska'yı teslim aldı. Sonra da İvane'nin oğlu Akbuğa'yı da (1444-1451) Atabek olarak tayin etti. Akkoyun'lu hükümdarı olan Uzun Hasan (1453-1478) Karakoyunlular yıkılmadan önce Kartel ve Atabek ülkesine üç sefer yaptı. Uzun Hasan 1458 yılındaki ilk seferinde Erzincan üzerinden Tao kesimindeki Nihah Kalesi'ni (Tortum ilçe merkezi) işgal etti. Böylelikle bölge üzerinde Akkoyunluların hâkimiyeti başlamış oldu. Akbuğa'nın oğlu II. Korkore (1451-1466) Akkoyunlular'a bağlanıp, vergi vermeye başladı. Atabek II. Korkore, Gürcistan'da yaşanan iç savaş sırasında Uzun Hasan'ın da desteğini alarak 1462 yılında Gürcü Kralı VIII. Giorgi'yi yendi. Böylece Kartel Bagrat Krallığı'na 1334'ten beri bağlı olan Atabeklik bu bağlılıktan

kurtuldu (Dinç, 2015: 29-32). Atabekler, bundan önce 130 yıl kadar (1334-1463) Tiflis'e bağlı iken içişlerinde tamamıyla serbest ve mutlak hâkim idiler (Kırzioğlu, 1953: 456). II. Korkore'nin ölümü ile yerine oğlu Atabek Bahadır geçti ancak Bahadır'ın genç yaşta ölmesi üzerine yerine kardeşi I. Manuçahr (1475-1487) geçti. Uzun Hasan, 1453 yılında Fatih Sultan Mehmet'e yenilmesi nedeniyle vergisini geciktiren Gürcü Kralı ile Atabek ülkesini cezalandırmak amacıyla 1477 yılında sefere çıktı. Manuçahr'ın kaçması üzerine Uzun Hasan, III. Korkore'yi 16 bin duka altın ödemesi karşılığında Ahıska'ya Atabek olarak tayin etti. III. Korkore'nin tayininden sonra Atabek hanedanlığı içerisindeki birlik ve beraberlik bozularak her sancağın başına da Atabek prenslerinden biri hâkim oldu. Uzun Hasan'ın ölümü ile Manuçahr, ülkesine dönerek yeniden Atabek oldu. Bundan sonra Atabek yurdu; merkezi Ahıska olan ana kol Samcikne, merkezi Çıldır olan Cavakhet, merkezi kesin olarak bilinmeyen Maçakhalet-Şavşad, merkezi Ardanuç olan Kalarçet, merkezi Oltu ve sonrasında Tortum-Akçakala'sı olan Tao olmak üzere beş beyliğe bölündü. Bunlardan Maçakhalet-Şavşad Sancağı Uzun Hasan'ın ölümüyle Osmanlı Devleti'ne bağlanarak ocaklık-sancak olarak idare edildi. Atabek III. Korkore'nin Akkoyunlu topraklarına saldırması üzerine Akkoyunlu hükümdarı olan Yakup Sultan, sefere çıkarak 1485 yılında Ahıska'yı ele geçirdi. Daha sonra Korkore'nin aman dilemesi üzerine Yakup Sultan, Korkore'yi 500 tümen vergi vermesi karşılığında affetti. III. Korkore Atabek Manuçahr'dan sonra ikinci kez Ahıska Atabek'i oldu. O'nun da ölmesi üzerine büyük oğlu Keyhüsrev (1498-1500) Atabek oldu. O'nun da kısa bir süre sonra ölmesi üzerine kardeşi Mirza Çabuk Atabek oldu (Dinç, 2015: 32-33). Mirza Çabuk, (1502-1516) Akkoyunluların yıkılışından faydalanarak (1502), Oltu, Tortum, Ardahan, Göle ve İspir Bölgeleri'ni fethedip "Büyük" ünvanını aldı. Ahıska'da bulunan Atabek Mirza Çabuk Trabzon'a (Vali Yavuz Sultan Selim'e) bağlı idi (Buntürk, 2005: 14). Atabek Mirza Çabuk, Osmanlı Devleti'ne vergi ödeme ve istendiğinde gıda ve asker yardımı yapması karşılığında Atabek ünvanını koruyarak topraklarını yönetmeye çalıştı. Öyleki, Yavuz Sultan Selim'in İran ile yaptığı Çaldıran Savaşı sırasında Osmanlı ordusuna 2.000 adet koyun ile yağ ve bal gönderdi.

1551 yılında Erzurum Beylerbeyi Çerkes İskender Paşa'nın, Atabek toprağı olan Ardahan, Şavşat ve Ardanuç Bölgeleri'ni zaptetmesi ile Osmanlı sınırı Acara-Posof arasında bulunan Arsiyan Dağı'na ulaştı. Bu dönemde Atabek II. Keyhüsrev, Safevilere (Şah Tahmasb'a) bağlı idi. Elinde ise Ahılkelek, Ahıska, Adigön/Koblıyan, Azgur ile Tümük Bölgeleri bulunmakta idi. Osmanlı Devleti Safeviler ile 1555 yılında imzalanan

Amasya Antlaşması sırasında Başvezir Kara Ahmet Paşa'yı Tahmasb'a elçi olarak gönderip, kendisine tabi olan Atabek II. Keyhüsrev'in başkent edindiği Adigön/Altunkala'nın da Osmanlı'ya teslim edilmesinde ihmal edilmemesini bildirdi. Ancak Atabekler'in Altunkala'sını Osmanlı'ya teslim etmeyen Şah, Osmanlı kalelerine saldırıda bulunması üzerine Kanuni Sultan Süleyman, Şah Tahmasb'a bir Name-i Hümayun göndererek sert bir şekilde uyardı (Zeyrek, 2001: 10). Ahıska Atabekleri Lala Mustafa Paşa'nın 1578 Çıldır Seferi sonucunda Osmanlı hâkimiyetine girdi.

XVI. yüzyılın ilk yarısında Atabek Hükümeti'nin sınırları Azgur'dan Kars, İspir, Erzurum ve Artvin'e kadar uzanmıştır. Ahıska Türklerinin günümüzdeki halk kültürüne baktığımızda Artvin, Yusufeli, Tortum, Ardanuç, Posof, Oltu ve Şavşat halkı ile aynı kökten geldiği anlaşılmaktadır (Sargın, 2006: 5).

310 yıl yaşamış olan Çıldır Atabekleri, her zaman Gürcistan-Bagratlı Krallığı'na karşı düşmanca davranıp Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevi ve Osmanlı akıncılarına kılavuz olarak Bagratlıların elindeki yerleri vurdurmuşlardır (Kırzioğlu, 1953: 11). Gürcü kaynaklarında Kıpçak Atabekleri ile ilgili bir bilgiye rastlanmaz. Bu nedenle Kıpçaklar, sanki Osmanlıların fethine kadar geçen süre de Gürcü hâkimiyetinde yaşamış bir topluluk olduğu anlaşılmaktadır. Oysaki 1268 yılından itibaren Kıpçak-Gürcü ilişkisi hiçbir zaman eskisi gibi olmamıştır. Ahıska Atabekleri, Osmanlı idaresine girdikten sonra yüz elli yıl gibi bir süre zarfında tamamen Müslüman oldular (Kıldıroğlu, 2020: 240).

2. 3. 1. Çaklı Sülalesi

Fahrettin Kırzioğlu, atabeklik yönetimini kuran kişilerin 1118 yılında Gürcistan'a gelip Yukarı Kür ve Çoruh boylarına yerleşen Eski Kıpçaklardan olduklarını ve atalarının Çak (Çat) Kalesi'nde oturmalai nedeniyle Gürcü kaynaklarında onlara Çake/Çakeli (Çaklı) adı verildiğini ifade etmektedir (Ateş, 2015: 171). Tamara Dönemi'nde Ahıska-Posof arasındaki Çak Kalesi'ne yerleştirildiler. Çaklı ailesi Gürcü ordusunda önemli hizmetler verdi. Gürcü Kraliçesi Rusudan Dönemi'nde Tiflis'i koruma vazifesini üstlediler. Celaleddin Harzemşah'ın Gürcistan'a hâkim olması nedeniyle bir süre onlara bağlı oldular. Celaleddin'in ölümü üzerine Çaklı ailesi, Kraliçe Rusudan'a bağlı kalmayarak bağımsız hareket etmişler ise de bölgenin Moğol istilasına uğramasıyla Moğolların yönetimini kabul etmek zorunda kaldılar. Baba lakaplı Çaklı Korkore'nin oğlu Sargis Bek, Selçuklulara karşı savaşıp Baycu Noyan'ın takdirini kazandı. Sargis Bek'in Altınordu Seferi'nde gösterdiği yararlıklar ayrıca taht mücadelesinde Abaka Han'ın yanında bulunması Abaka Han ile

Sargis Bek arasında dostluk ilişkisi kurulmasına yol açtı. Daha sonra Sargis Bek'in Abaka Han'ın yanına gidip David Ulu'ya bağlı kalmak istemediğini bildirmesi üzerine Abaka Han, Sargis Bek'e Samçikne (Azgur-Ahıska-Ardahan-Posof) bölgesini ikta olarak verdi. Ayrıca Sargis Bek'i de Ahıska Valisi olarak tayin etti. Böylece Baba Sargis (Çaklı Sülalesi) 1268'de Ahıska Atabekleri iktidarını kurdu (Dinç, 2015: 28-29).

2. 4. Kafkasların Osmanlı Hâkimiyetine Girişi

XVI. yüzyılda Kafkaslarda hâkimiyet kurmak isteyen Osmanlı Devleti için Kafkaslar Osmanlı'nın en çok ilgilendiği bölgelerden biri oldu. Çünkü bu dönemde Transkafkasya ve Gürcistan Osmanlı Devleti ile İran için hem stratejik önem hem de ticari transit yollar üzerinde bulunması nedeniyle önemliydi. Osmanlı Devleti'nin Kafkaslar'ın kuzeyine ulaşabilmesi için Doğu Transkafkasya'yı elinde bulundurması gerekiyordu. Diğer bir nedende Osmanlı Devleti'nin Orta Asya ile irtibat kurmak istemesi idi. Bunun içinde Kafkaslar'dan geçmek zorunda olmasıydı. Bununla birlikte Osmanlı Devleti; Karadeniz hâkimiyetini pekiştirmek, İpek Yolu'nu kontrol edip bu yol üzerindeki ticareti elinde tutmak amacıyla Kafkasya ve Gürcistan coğrafyasını İran'a karşı güçlü tutması gereken önemli bir bölge olmuştur (Güzeloğlu, 2019: 528).

Osmanlı Sultanı III. Murat (1574-1595) Dönemi'nde devletin doğu sınırlarında yaşanan birtakım olaylar yeni bir Osmanlı-Safevi Savaşı'na neden olmuştur. Bunun üzerine Osmanlı, 1578 yılında doğu sınırındaki beylere hükümler yazarak İran'a sığınan Ekrad beylerinin himaye edildiğini, Sünnilere zulüm yapıldığını bildirerek savaş kararının verildiğini ilan etmiştir. Savaş kararından sonra Irak-Acem tarafına Lala Mustafa Paşa, Irak-ı Arap tarafına ise Koca Sinan Paşa tayin edildi. Sinan Paşa daha sonra azledilerek İran Seferi'nin tüm Komutanlığı'na Lala Mustafa Paşa getirildi. 1578'in Ağustos'unda Ardahan Kalesi güneyine gelen Lala Mustafa Paşa ve ordusu Tokmak Han idaresindeki 30 bin kişilik İran ordusunun harekete geçtiğini öğrendi. 8 Ağustos'ta Ardahan'dan hareket ederek Çıldır'a yakın olan Begrekhatun'a gelen ordu, burada Tokmak Han idaresindeki İran ordusu ile karşılaştı (İnbaşı, 2006: 77). Çıldır Meydan Muharebesi olarak tarihe geçen bu savaş Osmanlı ordusunun zaferiyle sonuçlandı. Ordu Ardahan'dan göç ederken Ardahan Sancakbeyi ile Bayburt Alaybeyi Bekir Bey, kendilerine bağlı askerler ile Poshov (Posof) merkezi Mere ve akşama doğrudan Ahıska yolu üzerindeki Vale Kalesi'ni fethettiler. Ertesi günde Ahıska, Çıldır, Tümük, Hirtız ve Ahılkelek Kaleleri alındı. Zafer'in ertesi günü 10 Ağustos 1578'de Atabek Manuçahr, Serdar Lala Mustafa Paşa'nın otağına giderek

bağlılığını arzetti. Altunkala'nın anahtarlarını da teslim etti. Ayrıca Müslümanlığı kabul edip II. Atabekli Mustafa Paşa adını alan Manuçahr, Sancakbeği ardından Ahıska (Çıldır) Beylerbeyi oldu. Hammer, bu tarihi olayı anlatarak, Manuçahr'ın itaatname gönderip hükümetinin kabulünü diledi. Hükümeti ile ilgili taahhütname istedi. Lala Mustafa Paşa ise isteklerinin bazılarını kabul etti. Kardeşi Greguvar'a Oltu sancağını annesi ve kardeşine tımar ve köyler, Manuçahr'a da Azgur'u verdi demektedir (Zeyrek, 2001: 11-12). Böylece 1268 tarihinde İlhanlı Abaka Han'ın izni ile başlayan Atabekler Hükümeti, Çıldır'da sona erdi. Savaşın kazanıldığı yerin ismi ile Ardahan ve Acara Bölgeleri'ni içine alıp merkezi Ahıska şehri olan bölgeye Lala Mustafa Paşa Çıldır Eyaleti adını verdi. Çıldır Zaferi ile Bagrat'lı hâkimi David'de şehirden kaçtığı için 29 Ağustos 1578'de Tiflis şehride Osmanlı hâkimiyetine girdi. 12 Eylül'de Şirvan ve Ereş Kaleleri alınarak fethedildi. Derbend ve Dağıstan'da Osmanlı hâkimiyetine girdi. Özdemiroğlu Osman Paşa da Serdar ünvanı ile Şirvan ve Dağıstan Başbuğluğu'na tayin edildi (Kırzioğlu, 1953: 525).

XVII. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu Celali isyanlarından faydalanan I. Şah Abbas'ın 1604'te Tebriz'i ele geçirmesi ile Osmanlı-Safevi savaşları yeniden başladı. Avusturya ile Zıttorok Antlaşması'nı imzalayıp ardından Celali isyanlarını bastıran Osmanlı, yönünü İran'a çevirdi. İran'ın barış istemesi üzerine 1612 yılında iki devlet arasında Nasuh Paşa Antlaşması imzalandı. İki devlet de sınırlarının Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'ndeki gibi kalmasını kabul etti. Ancak İran murahhası (delege) ve Revan hâkimi Emir Gune Han, Van Beylerbeyi ile tespit ettiği sınırnamede Ahıska'nın Safevi yönetiminde olduğunu ileri sürmesi üzerine çıkan anlaşmazlık nedeni ile iki devlet arasında çıkan savaş sonucunda 1618'de Serav Antlaşması imzalandı. Bu antlaşma ile Ahıska'nın Osmanlı Devleti'ne ait olduğu kabul edildi. 1623'te Bağdat Subaşı'nın Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmesi üzerine bölgede yeniden huzursuzluk başladı. Şah Abbas'ın 1623 yılında Bağdat'ı alması ile de iki devlet arasında yeniden savaş başladı. Savaş sırasında Safevilerin Ahıska'yı muhasarası üzerine bölgeye Diyarbakır Beylerbeyi ile Sivas Beylerbeyi Ahıska Kalesi'ni kurtarmak için görevlendirildi. Fakat kışın şiddetli geçmesi nedeni ile gereken yardım zamanında ulaşmayınca Ahıska Kalesi Safeviler'in eline geçti.

IV. Murat tahta çıktığında doğu siyasetini gözden geçirerek Revan üzerine sefere çıkmaya karar vermiştir. Revan'dan ayrılırken de vezir Kenan Paşa'yı Ahıska'nın fethine göndermiştir. Kenan Paşa, yirmi üç gün süren kuşatmadan sonra Ahıska'yı ele geçirmiştir. 1638'de Osmanlı-Safevi savaşı yeni bir safhaya girmiş ve IV. Murat'ın Bağdat Seferi

sonucunda Bağdat alınarak iki devlet arasında 1639 yılında Kasr-ı Şirin Antlaşması imzalanmıştır (Dinç, 2015: 50-54). Antlaşmaya göre; Tiflis, Revan, Tebriz ve Kirmanşah Safeviler’de; Çıldır/Ahıska, Kars, Van ile Bağdat Eyaletleri de Osmanlı’da kalmak üzere yeni bir sınır tayin edildi (Kırzioğlu, 1953: 533). Bu antlaşma iki devlet arasında yıllarca süren anlaşmazlıkları sona erdirdi. Bu olaydan sonra XVII. yüzyıl boyunca ve XVIII. yüzyılın ilk yarısı içerisinde Osmanlı Devleti ve Safeviler arasında dikkat çekecek önemli bir olay yaşanmamıştır (Dinç, 2015: 54).

2. 4. 1. Çıldır Eyaleti’nin Kuruluşu

Lala Mustafa Paşa, Çıldır Zaferi’nin ardından, bölgede Osmanlı hâkimiyetini güçlendirmek amacıyla çeşitli idari düzenlemeler de bulundu. Ardından bölgedeki prenslerin daha kolay itaatini sağlamak amacıyla Şirvan’ın fethi sırasında itaatten ayrılmayan ve İslamiyet’i kabul ederek Mustafa ismini alan Manuçahr’ı, 1579’da Çıldır Beylerbeyliği’ne, kardeşi Kuarkuare’yi ise Oltu Sancağı Sancakbeyliği’ne tayin etti. Böylelikle Çıldır Beylerbeyliği ismi ile bölgede yeni bir beylerbeylik kurulmuş oldu (İnbaşı, 2006: 78).

2. 4. 2. Çıldır Eyaleti’nin İdari Yapısı

Kendinden önceki Türk-İslam devletlerinden devraldığı Türk devlet geleneğini devlet yönetim sisteminde uygulayan Osmanlı Devleti, ülkeyi merkez ve taşra teşkilatı olmak üzere iki kısımda örgütlemiş ve idari taksimat yönünden en büyük ünitesi olarak da eyaletleri oluşturmuştur. Eyaletlerin başındaki beylerbeyi ve valiler ise devletin taşradaki en büyük temsilcileri olup bütün askeri ve idari işlerden sorumlu kişiler idi. Taşra teşkilatı; köy (karye), nahiye, sancak, kaza (liva) ve eyalet adlı idari birimlere ayrılmıştır. Beylerbeyi ve valiler, askeri meseleleri divanda hal ve tesviye eder (düzenler), tımar tevcihini yürütür ayrıca bölgedeki hırsız ve fesat takımına karşı da gerekli tedbirleri alarak paşa sancağının güvenliğini sağlardı (Değirmenci, 2010: 12).

Osmanlı Devleti, eyaletlerin başına beylerbeyi tayin ederken doğrudan İstanbul’dan tayin ederken, diğer eyaletlerden farklı olarak Çıldır Eyaleti, irsi beylerbeyleri tarafından idare olunmuştur. İlk kuruluşunda Arpalu, Pertekrek, Ardanuç, İmirho, Aspanca, Acara, Hacrek, sancaklarından oluşan Çıldır Eyaleti’ne 1582’de Livane Sancağı da dâhil edilmiştir. Eyalet bir sınır bölgesi olma nedeniyle sık sık askeri istilalara maruz kalmış bundan dolayı da sınırlarda zaman zaman değişiklikler meydana gelmiştir (Dinç, 2015: 55).

Bu nedenle eyalet merkezi bazen Çıldır iken bazen de Ahıska olmuştur. Öyleki, eyalete XVII. yüzyılda Ahıska Eyaleti dahi denilmiştir (Buntürk, 2005: 18).

1003/1595 tarihli ‘‘ Defter-i Mufassal-ı Liva-i Ahıska’’ adlı tahrir defterine göre Ahıska Eyaleti’ne bağlı 8 sancağın ve buna bağlı olarak da 28 nahiyenin yer aldığı görülmektedir. Osmanlı idari taksimatına göre XVI. yüzyılda Ahıska Bölgesi’ndeki sancak ve nahiyeler şu şekildedir (Dedeoğlu, 2018: 16):

1. Ahıska Sancağı: Kuzay, Güney, Kobliyan, Ude, Oshe, Altunkale, Azğur, Aspinza ve Çeçerek Nahiyeleri.
2. Hırtız Sancağı: Bozmert, Meşecavahet ve Hırtız Nahiyeleri.
3. Ahılkelek Sancağı: Tümük, Akşehir ve Niyaliskur Nahiyeleri.
4. Çıldır Sancağı: Kenarbil, Kurdkalesi ve Canbaz Nahiyeleri.
5. Poshov Sancağı: Kuzay ve Güney Nahiyeleri.
6. Bedre Sancağı: Kaşvet ve Bedre Nahiyeleri.
7. Penek Sancağı: Kemhis, Penek ve Peneskirt Nahiyeleri.
8. Ardahan-ı Büzürg Sancağı: Kuzay, Güney ve Meşe Nahiyeleri.

Daha sonraki yıllar da ise eyaletin sancak sayısının 13 ile 21 arasında değiştiği görülecektir (Dedeoğlu, 2018: 16).

Evliya Çelebi ise Seyahatnamesi’nde Çıldır Eyaleti’nin, Selim Han Kanunnamesi’ne göre 13 sancaktan ibaret olduğunu bildirmiştir. Bu sancaklar ise şunlardır: ‘‘Oltu Sancağı, Hırtız Sancağı, Ardahan Sancağı, Posthu Sancağı, Mahçıl Sancağı, Acarpenk Sancağı, Ahıçka Sancağı Paşa tahtıdır. Dört sancağı da yurtluk, ocaklık ve mülkiyet üzere tasarruf ederler. Pürtekrete Sancağı, Livane Sancağı, Nısf-ı Livane Sancağı ve Şavşad Sancağı’dır’’ (Seyahatname, 2006: 374). 1596 tarihli kayda göre Çıldır Sancağı harap bir durumda olduğu için üç yıldır hiç kimse buranın sancak beyliğine talip olmamıştı. Bu dönemde Çıldır Beylerbeyi olan Hızır Paşa da muhtemelen Ahıska’da oturuyordu ve Çıldır Eyaleti merkezi de Ahıska olmuştu (Emecen, 1993: 300).

1609’daki Ayn Ali Efendi Risalesi’nde ‘‘Eyalet-i Çıldır on üç sancaktır. Kethüdası ve defterdarı yoktur. Dört sancağı yurtluk ocaklık ve mülkiyet tarikiyle tasarruf olunur’’ şeklinde kayıtlıdır. Paşa Sancağı ile 14 sancaktır. Bunlar: Çıldır Sancağı, Oltu, Hartus, Ardanuc (sonradan ilave feth), Ardahan-ı Büzüruk-Tavuskar, Çeçerek-Göle, Posthu-Ahıska, Macahil-Ahılkelek, Acara-Teralet, Penbek-Cercer’dır. Yurtluk ocaklık statüsünde ise Pertekrek, Livane, Nısf-ı Livane, Şavşad’dır. 1631-1632 tarihli tevcihat defterinde ise,

“Eyalet-i Çıldır nam-ı diğer Ahıska” ismi ile eyalete bağlı 15 sancak kaydedilmekle beraber sancak, Paşa Sancağı ile 16 sancaktır. Bunlar; Beterek, Ardanuc (Arpalık), Şavşad (Ocaklık), Livana (Ocaklık), Hacerek, Machıl (Ocaklık), Penek, Acara-i Ulya (Ocaklık), Acara-i Süfla (Ocaklık), Emir Hoy (Ocaklık), Asentuşah (?), Altunkal’a ma’a Osha, Poshoy Şah, Acara (Ocaklık), Hartus’dur. Paşa Sancağı ise Çıldır/Ahıska’dır (Dinç, 2015: 56). 1634-1635’te ise sancakların bir kısmı Safevilerin hücumuna uğramıştır. Bu dönemde “Eyalet-i Çıldır nam-ı diğer Ahıska” adı ile anılan eyalete bağlı Ahıska Sancağı Safeviler’in işgalinde bulunduğu için Çeçerek, Posof, Penek ve Aspinze harap bir vaziyette idi (Emecen, 1993: 301).

1635’teki Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi’ne göre Çıldır Eyaleti, “Eyalet-i Çıldır nam-ı diğer Ahıska on üç sancaktır. Üç sancağı yurdluk ve ocaklıktır” demektedir. Sancakları ise: Oltu, Ardahan-ı Büzürk, Hartus, Arunuc (Ardanuc), Hacerek, Poshov, Mahacil, Acara, Penek, Ahılkelek, Livane, Şavşad, Pertekrek” şeklinde kayıtlıdır. Paşa Sancağı ise Ahıska’dır. Hazerfen Hüseyin Efendi, 1675 yılında Telhisü’l-Beyanfi Kavanin-i Al-i Osman adlı eserinde: “Eyalet-i Çıldır on üç sancaktır. Defter kethüdası ve timar defterdarı yokdur. Dört sancağı dahi yurdluk ve ocaklık ve mülkiyet tariki ile tasarruf olunur” demektedir. Bunların isimleri ise: Oltu, Ardahan-ı Büzürk, Ardanuç, Hacerek, Hartus, Posothov, Pertek, Taşir, Uru, Üstüha, Makelek (Ahılkelek), Hıtıla, Espin, Pinbek ve bir de Paşa Sancağı olan Çıldır’dır (Dinç, 2015: 57).

1717-1730 yıllarına ait tevcihat defterine göre ise 23 sancak verilmiş, bu sancakların 6 tanesi de ocaklık olarak kayda geçmiştir. Mamervan (Mamirvan), Nısf-ı Livane ve Pertek (Ocaklık), Oltu, Ardanuç, Şavşad, Pertekrek (Pergerek), Ardahan-ı Büzürg (Büyük Ardahan), Nısf-ı Livane (Ocaklık), Macahil, Penek, Acara-i Ulya (Ocaklık), Acara-i Süfla (Ocaklık), Emirhoy (Emirhev), Aspinza (Ocaklık), Posthov (Posof), Hertus (Hartus), Altun-kal’a, Estiha, Çıldır, Ahılkelek, Kiskim der-Çıldır, Cecerek nam-ı diğer Göle, Acara (Ocaklık)’dır. Eyalet, İshak Paşa’nın tasarrufunda ocaklık statüsünde iken 1722 yılında bu statüsü kaldırılmış ve Trablusşam Beylerbeyi Şehsüvarzade Mehmet Paşa’ya verilmiştir. Ancak eyalete 1725’te tekrar ocaklık statüsü verilmiş ve Beylerbeyliği’ne de İshak Paşa getirilmiştir (Dinç, 2015: 59).

1755-1800 yıllarına ait tevcihat defterinde, eyaletin sancak sayısı 21 olarak kayda geçmiştir. Bunlar: Acara-i Süfla (Ocaklık), Acara-i Ulya (Ocaklık), Ahılkelek, Altunkal’a, Ardahan-ı Büzürk, Ardanuc, Çıldır, Astize (Ocaklık), Hacerek/Göle, Hartus, Hınıs ve

Tekman, Keskim, Macahel (Ocaklık), Malazgird, Nısf-1 Livane ve Pertekrek (Ocaklık), Oltu, Ostha, Penek (Mâlikane), Pertekrek, Poshov, Şavşad'dır (Dinç, 2015: 59).

1818-1828 (1233-1241) 1 Numaralı Ahıska Şer'iyye sicili'nde 1825 (Cemaziyelevvel 1240) tarihli kayda göre Çıldır Eyaleti 24 sancaktan meydana gelmiştir. Bunlar: Mirha, Satlil, Ardanuç, Keskim ve Petekrek, Nahiye-i Tavuskar, Penek, Mamran (Mamervan), Oltu, Göle, Ardan (Ardahan-ı Büzürk), Çıldır, Ahılkelek, Hartus, Acara-i Ulya, Acara-i Süfla, Macahil, Kovabliyan, Aspinza, Azgur, Poshov, Şavşad ve merkez sancağı olan Ahıska'dır. XIX. yüzyılda 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Ahıska ve Ahılkelek Ruslar tarafından işgal edilmiş ve 1829 Edirne Antlaşması ile de Çıldır (Ahıska) Eyaleti'nin merkezi Ahıska ve eyaletin diğer kazaları olan Azgur, Hırtıs, Çeçerek, Ahılkelek, Bedre, Kobliyan (Altunkale) Rus işgalinde kalmıştır (Dinç, 2015: 59-60). Bundan dolayı bölge eyalet vasfını yitirmiş, yaşanan toprak kaybı insan kaybına da neden olmuştur. Bu nedenle 1833'ten itibaren Çıldır Eyaleti lağvedilmiştir (Kucak, 2018: 26). 1831 yılında eyaletin sancak sayısı 5 olarak gösterilmiş olup bunlar: Livane-i nam-ı diğer Levan (Vartin), Şavşad, Mahacil, Cercer (Çırçır), Cebecun (Cebecik) dur (Dinç, 2015: 60).

Tanzimat'ın ilanından sonra yapılan idari düzenleme ile Çıldır, bir sancak haline getirilerek Erzurum Eyaleti'ne bağlanmıştır (İnbaşı, 2006: 82). İlk defa 1846'da yazılan devlet salnamesine göre Çıldır Sancağı; Kars, Bayezid, Van ve Muş sancakları ile Erzurum Eyaleti'nin sınırları dâhilinde kaydedilmiştir. Bu dönemde, kaynaklarda Çıldır Sancağı'nın merkezi Oltu olarak kaydedilmiştir. 1849 tarihli devlet salnamesine göre Çıldır, Erzurum Eyaleti'ne bağlı bir liva konumundadır. Bu dönem itibariyle Çıldır Livası; Oltu, Penek, Nahiye-i Narman, Göle, Şavşad, Nahiye-i Satlel, Ardahan, Çıldır, Nahiye-i Posof, Livane-i Süfla diğer adıyla Vartan, Nahiye-i Mirhev, Nahiye-i Livane-i Ulya, Kiskim, Tavusker ile Pertekrek, Ardanuç, Çerçer, Banalesko, Cebeciçek, Halife adlı yerleşim birimlerinden oluşmaktaydı (Kucak, 2018: 21). 1856-1857'de ise Erzurum Eyaleti'ne bağlı olup on sekiz kazadan ibaret olan bir sancak konumundadır (Emecen, 1993: 301).

Çıldır Sancağı'nın 1866-1867 yılı itibariyle Şavşad, Tavuskar, Ardanuc, Göle, Posof, Çıldır, Ardahan, Mamervan, Penek, Kiskim ve Oltu olmak üzere 11 adet kazası vardı (Tosik, 2015: 61). Sancak, 1871-1872 tarihli Erzurum Vilayeti Salnamesi'ne göre Oltu, Ardanuç, Ardahan adlı üç kaza ve bu kazalara bağlı yedi nahiyeden oluşuyordu (Emecen, 1993: 301). 1876-1877 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında bölge Rus işgaline uğramış ve bu durum 1918 yılına kadar devam etmiştir. 1921 tarihli Moskova Antlaşması ile de

Türk-Sovyet sınırı kesinleşmiş ve Çıldır Türkiye’de kalırken Ahıska ile birçok Türk Bölgesi de Sovyet Rusya’ya bırakılmıştır (Dinç, 2015: 61). Rus idaresi altında Kars ‘‘oblast’’ının (vilayet) dört ana ‘‘okrug’’undan (kaza) olan Çıldır, Ardahan’a bağlı bir nahiye konumundaydı (Emecen, 1993; 301).

2. 4. 3. Çıldır Eyaleti’nin Yöneticileri

Çıldır Eyaleti kurulduktan sonra Çıldır eyaletinin idari yapısında görev alan beylerbeyi ve valileri şunlardır: (İnbaşı, 2006: 83-85).

1. Mustafa Paşa (Manuçahr): 1579’da ilk Çıldır Beylerbeyi olarak tayin edildi.
2. Ahmet Paşa: 1587 tarihli bir Mühimme kaydında Çıldır Beylerbeyi olarak bilgi verilmektedir.
3. Hızır Paşa: 1596 tarihli bir kayıta Çıldır Beylerbeyi olarak geçer.
4. Karakaş Ahmet Paşa: 1603 yılında Çıldır Beylerbeyliği’ne tayin edilmiştir.
5. Menüçehr: 1614-1625 yılları arasında Çıldır Beylerbeyi olarak görev yapmıştır.
6. Sefer Paşa: 1625-1635 yıllarında Çıldır Beylerbeyi olarak görev yapmıştır.
7. Yusuf Paşa: Sefer Paşa’nın oğlu olup 1635-1647 yıllarında görev yapmıştır.
8. Rüstem Paşa: Yusuf Paşa’nın oğludur. 1647-1659 yıllarında görev yapmıştır.
9. Arslan Mehmed Paşa: Yusuf Paşa’nın oğlu olup 1659-1679 yılları arası görev yapmıştır.
10. Yusuf Paşa 2: Arslan Paşa’nın oğlu olup 1679-1690 yılları arasında görev yapmıştır.
11. Selim Paşa: Arslan Paşa’nın oğlu olup 1690-1701 yıllarında görev yapmıştır.
12. İshak Paşa (1./Büyük): Arşiv kaydına göre Çıldır Eyaleti’ne tayini 1701 yılıdır. Ancak Gürcistan sınırında yaşanan gelişmeler nedeniyle İshak Paşa’nın taraflı davrandığının tespiti nedeniyle Çıldır Valiliği’nden azledilerek yerine 1722 yılında Trablus-Şam Vali’si Şehsuvar-zade Mehmet Paşa tayin edilmiştir. İshak Paşa’nın azledilmesinden sonra Çıldır Eyaleti’nin ocaklık statüsü kaldırılmıştır. Ancak 1725’te İshak Paşa’nın tekrar Çıldır Valiliği’ne tayiniyle eyalete ocaklık statüsü verilmiştir.
13. Yusuf Paşa: İshak Paşa’nın Tiflis Valiliği’ne tayininden sonra yerine oğlu Yusuf Paşa atanmıştır. Yusuf Paşa 1732-1744 yılları arasında Çıldır Vali’si olarak görev yapmıştır. Daha sonra tekrar 1744-1748 yılları arasında İshak Paşa valilik görevini sürdürmüştür.

14. Hacı Ahmet Paşa: İshak Paşa'nın oğludur. 1748-1759 yıllarında Çıldır Beylerbeyliği yapmıştır. Ahmet Paşa'dan sonra Çıldır Valiliği'ne eski Kars Valisi Vezir İbrahim Paşa tayin edilmiştir. Bir yıl görevde kalan İbrahim Paşa'dan sonra 1761 yılında kendisine vezirlik görevi verilen Hasan Paşa, 6 yıl bu görevi sürdürmüş ve 6 defa ibka edilmek suretiyle Çıldır Valiliği'ne tayin edilmiştir. Hasan Paşa İshak Paşa'nın da babasıdır. Hacı Ahmet Paşa, görevi sırasında Ahıska'da Ahmediye Cami ismi ile bilinen bir cami ve bir medrese yaptırmıştır.
15. Silahdar İbrahim Bey: 1767 yılında Çıldır Valiliği'ne tayin edilmiş ve 8 aylık bir süre zarfında görev yapmıştır.
16. Vezir Seyyid Numan Paşa: 1767-1770 yılları arası görev yapmıştır.
17. Süleyman Paşa: 1771-1790 yılları arasında aralıksız olarak 19 yıl valilik görevi yapmıştır. Çıldır valileri içinde en uzun süre görevde kalan kişidir (İnbaşı, 2006: 83-85).
18. İshak Paşa (2. /Küçük): 1791 yılında Çıldır Beylerbeyliği tevcih edilmiştir. Çıldır Eyaleti vezirlik payesi verilen İshak Paşa, Doğubayezit Mutasarraflığı (mülki amir) sırasında muhteşem bir saray ve camii yaptırmıştır.
19. Şerif Mehmet Paşa: 1792'de Çıldır Valiliği'ne tayin edilen Şerif Mehmet Paşa, Süleyman Paşa'nın oğludur. Babası Süleyman Paşa'nın muhalefatından dolayı darphaneye ödemesi gereken parayı ödememesi gibi nedenlerden dolayı 1796 tarihli Hatt-ı Hümayunla azline karar verilen Şerif Paşa, 1800'de Çıldır üzerine yürümüş ve Ahıska'yı ele geçirmiştir. 1802'de Çıldır Valiliği tekrar Şerif Paşa'ya verilmiş ancak yaptığı olumsuzluklardan dolayı yine görevinden azledilmiş ve 1806 yılında suçları bağışlanarak yeniden Çıldır Valiliği'ne getirilmiş ise de burada fazla barınamayıp kaçmak zorunda kalmıştır. Daha sonra tekrar affedilerek 1810'da Çıldır Valiliği görevine getirilen Şerif Paşa, Osmanlı-Rus Savaşı sırasında eski Çıldır Valisi Selim Paşa ile arasındaki kişisel sebeplerden kaynaklanan kavga nedeniyle Ahılkelek, Rus işgaline uğrayınca hakkında 1812 tarihinde idam kararı verilmiştir.
20. Sabit Mehmet Paşa: Sabit Mehmet Bey'e Çıldır Valiliği eski vali Şerif Paşa'nın borçlarını ödemesi taahhüdüne binaen 1797'de verilmiş fakat Şerif Paşa'nın Ahıska'ya zorla gelmesi nedeniyle Sabit Mehmet Paşa, Çıldır Valiliği'ni bırakmak zorunda kalmıştır. Şerif Paşa'nın 1801 yılında azliyle Çıldır Valiliği'ne tekrar tayin

edilmiş ise de valilik görevini yerine getiremediği için Şerif Paşa yerinde bırakılmıştır.

21. Selim Paşa (Hamşioğlu): 1802 tarihinde vezir rütbesi ile Çıldır Valisi olmuştur. Sabık Çıldır Valisi Şerif Paşa'nın yeniden Çıldır Valiliği'ne getirilmesi ile görevden çekilmiş ise de Şerif Paşa'nın kaçması üzerine yeniden görevinin başına geçmiştir. Selim Paşa, Çıldır Valisi Şerif Paşa hakkında idam kararı verilmesinden bir süre sonra vali olarak yeniden atanmışsa da 1814'te isyan emaresi görülmesi nedeniyle hakkında idam kararı verilmiştir.
22. Pehlivan İbrahim Paşa: II. Mahmut zamanında vezir olan Pehlivan İbrahim Paşa, Erzurum Valiliği ve Şark Seraskerliği'ne tayin olunmuştur. Selim Paşa'nın Ahıska'dan firarı nedeniyle Çıldır Eyaleti'nin de tevcihi üzerine eyalette asayişin temini için Ahıska'ya önce yeğeni Seyyid Reşid Bey'i sonradan da Yeğen Paşa'yı kaymakam olarak göndermiştir.
23. Zararlızade es-Seyyid Lütfullah Paşa: 1816 yılında Çıldır Eyaleti'ne tayin olunmuştur. Sürüldüğü Rodos'tan ayrılıp Çıldır Eyaleti'nin hükümet merkezi olan Ahıska'ya ulaşınca kadar eyaletteki işlerin sekteye uğramaması için Osman Ağa mütesellim (vekil yönetici) olarak tayin edilmiştir. 1818'de kendisine Karahisar-ı Sahip tevcih edilmiştir.
24. Hafız Ali Paşa (Benderli): Lütfullah Paşa'nın azliyle kendisine 1818 yılında Çıldır Eyaleti tevcih edilmiştir. Ali Paşa, 1821 yılında Çıldır Eyaleti'nden azledilip Çirmen Muhafızlığı'na tevcih olunmuştur.
25. Seyyid Ahmet Paşa: 1821-1824 yılları arası Çıldır Valiliği görevinde bulunmuştur.
26. Salih Paşa: 1824-1825 yılları arası Çıldır Valiliği görevinde bulunmuştur.
27. Kadirzade Osman Paşa: Erzurum Valisi Rauf Paşa'nın tavsiyesi üzerine Çıldır Eyaleti'ne vali olarak tayin edilmiştir. 1828-1829 Osmanlı- Rus Savaşı'nda Şark Ordusu'na sevk memuru olarak Kars Muhafızı tayin edilmiş ve Kars'ın Ruslar'ın eline geçmesi üzerine esir düşmüştür.
28. Ahmet Paşa: 1828 yılında Çıldır Ahıska Beylerbeyi olmuş ve 1828 yılındaki Osmanlı-Rus Savaşı'nda Ruslara esir düşmüştür. 1829 yılında da esaretten kurtulmuştur. Daha sonra Kars Eyaleti, Çıldır Eyaleti'ne ilhak ettirilmiş ve Ahmet Paşa'nın da uhdesine verilmiştir (Dinç, 2015: 72-79).

2. 5. Çarlık Rusya Döneminde Ahıska

Osmanlı Devleti'nin Ahıska ve Ahılkelek topraklarını 1829 yılında Ruslarla imzaladığı Edirne Antlaşması gereğince Çarlık Rusyası'na vermesi sonucunda Ardahan ve Kars'tan itibaren diğer topraklar Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştır. Böylece Çarlık Rusya hâkimiyetinde kalan Ahıska için adeta karanlık bir dönem başlamıştır (Dadayev, 2013: 41). Çarlık Rusya hâkimiyetindeki Ahıska'nın doksan yıllık tarihi zulümle doludur. Rusya'nın Ahıska üzerindeki politikaları sonucunda Müslüman halkın büyük bir kısmı ana vatanlarından göç ettirilmiştir. Göç ettirilen halkın topraklarına ise; Rus, Ermeni, Gürcü ve Yahudi gibi çeşitli milletler yerleştirilmiştir. Ahıska'da kalan Türk ve Müslüman halk da her yönden geri bırakılarak Rus zulmü altında yaşamaya çalışmıştır. Askere alınmadıkları için silah kullanmasını ve askerlik mesleğini bilmeyen Türk ve Müslüman ahali daha sonraki yıllarda çıkan savaşlarda bunun bedelini ağır bir şekilde ödemiştir. Çarlık hükümeti, askere almadığı Müslüman halktan onun yerine 40 ruble karşılığı para almıştır. Halktan az vergi alıp, askere göndermeyip böylece halka iyi davranır gibi görünen Çarlık Rusya'sı bölgedeki etnik ve dini farklılıkları daima diri tutarak bölge halkını birbirine düşman etmiştir. Günümüze kadar devam eden Türk-Ermeni-Gürcü halklarının sürtüşmelerine baktığımızda Rusların bu bölge üzerinde iki yüz yıla yakın devam ettirdikleri politikalarını anlamak mümkündür (Dadayev, 2013: 45).

XIX. yüzyılda Kafkasya'da feodalitenin katı kurallarının hüküm sürdüğü görülmekte idi. Kurallar adeta Ortaçağ koşullarını andırıyordu. Rusya'nın uyguladığı toprak düzeninde de benzer uygulamalar görülmüyordu. Osmanlı topraklarına göç etmeye hazırlanan Ahıska'nın Anda Uravelski köyü ahalisinin verdiği ifadeler, feodalite koşullarının sürdüğünü göstermekte idi. Nato Dvali tezinde bu durumu şöyle anlatmıştır: “Köylüler, toprak ağaları tarafından büyük baskılar gördüklerini ve devlete yaptıkları şikayetlerin karşılık bulmadığından bahsederek, önceden ellerinden tohumluklarının alındığını, şimdi ise samanlarına el konulduğunu belirtiyorlardı. Saman olmadığından hayvanlarını besleyemeyen köylüler, samanın kendilerine onu ellerinden alan toprak ağaları tarafından satılmak istendiğini ileri sürüyorlardı. Ayrıca otlaklar içinde ağır vergiler alınması, köylüleri artık nefes alamaz hale getirmişti. 140 kişinin geçinmek zorunda olduğu toprak miktarı 50 hektardan ibaretti ve yine köylülerin ifadesi ile ellerinden alınanlar yüzünden açlıktan ölmek üzereydiler” (Nato, 2019: 223-224). Rus hükümeti işgal ettiği Türk topraklarındaki köylüleri Çar'ın 1846 tarihli fermanı ile Rus mujikleri (köylüleri) gibi kulluk-kölelik sistemine katmıştır. 1861 tarihindeki fermanla Rusya'da kulluk-kölelik

sistemi kaldırılmış olmasına rağmen Türk köylülerinin durumlarında hiçbir değişiklik meydana gelmemiştir (Dinç, 2015: 207).

2. 5. 1. Rusya'nın Güney Kafkasya Siyasi Politikası ve Ahıska

Birçok tarihçi, Rusya'nın doğuya doğru ilerlemesi sonucunda Rusya'nın Batılılar tarafından yalnız bırakılması ve Batı'dan itilmesi arasında bir ilişki olduğunu savunmuştur. Rusya'nın doğuda bu sömürgeci ilerleyişi İngiltere gibi birçok sömürgeci gücü rahatsız etmiştir. Buna rağmen Rusya, XIX. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Kafkasya, Asya ve Uzak Doğuda birçok geniş topraklar elde etti. Rusya'nın Kafkaslar'a inmesi ise Gürcistan tarafından Rus yönetiminin kabul edilmesi ve Osmanlı Devleti ile İran'a karşı XIX. yüzyılın ilk yarısında kazandığı zaferlerin sonucudur. Böylece Transkafkasya ve Kafkasya'nın tamamı Çarlık yönetiminin hâkimiyetine girmiştir. Kafkasya'nın Rusya tarafından düzenli bir yönetime girmesi ise onlarca yıl almıştır (Riasanovsky, 2011: 401-402).

Rusya, ormanlar ve buzlar arasında sıkışmış bir devlet olması nedeniyle içinde bulunduğu coğrafi şartlar, Rusları yayılmacı bir siyaset gütmeye zorlamıştır. Binaen aleyh sıcak deniz ve memleketlere hâkim olmak ve açık denizlere açılmak Rusların en büyük emelidir. Basra Körfezi'ne inmeleri halinde yayılmacı siyasetlerini gerçekleştirme yolunda büyük bir adım atmış olacaklardı. Bu amaçla Rusları Basra Körfezi'ne ulaştıracak en kısa yolda Kafkasya'dır (Akmaz, 2014: 31).

Ruslar, ilk siyasi teşekküllerini kurmalarından itibaren kuzey-güney yönünde genişlemeye çalışmıştır. Kafkaslar'ın birçok su yolunu (Kuban, Aras, Kura) içinde bulundurması nedeniyle Kafkasya'ya özel bir ilgi göstermiştir. Bu amaçla Ruslar, XVI. yüzyılın ikinci yarısında 1552'de Kazan'ı 1556'da da Astrahan'ı işgal etmiştir. Daha sonra Orta Asya'dan gelen kervanların Hazar Denizi yolu ile İran ticaretinin transit merkezi olan Astrahan'da bir kale yaptılar. Ardından Terek üzerine Don Kazaklarını da yerleştirerek Kafkasya'ya sarktılar. Bunu yaparken de Osmanlı Devleti'ni rahatsız edecek hareketlerden kaçınmışlardır. Çar I. Petro'nun (1689-1725) tahta çıkması ile Rusya, sıcak denizlere inme, özellikle Osmanlı Devleti aleyhinde emperyalist bir siyaset izlemeye başladı. Ancak 1711'deki Prut yenilgisinden sonra Çar I. Petro, sıcak denizlere Karadenizden ve Boğazlar üzerinden inemeyeceğini anladığı için bundan sonra Kafkasya'ya yöneldi. Çünkü Kafkasya, Hazar Denizi'ne kıyısı olması bakımından hem Türkistan'a hem de İran üzerinden Basra Körfezi'ne ulaşmada elverişli bir güzergâha sahipti. Bu güzergâh yalnızca

siyasi ve askerî açıdan değil ticari açıdan da stratejik öneme sahiptir. Örneğin, Kafkaslarda bakır, gümüş madenleri Azerbaycan'da ise petrol oldukça fazladır. Ayrıca Hazar'ın batı ve güney bölgeleri de ham ipek yönünden oldukça zengindir. Bu doğrultuda I. Petro'nun 1714'te, Aleksandr Bekoviç'ten aldığı raporda bunu desteklemekte ve Kafkasya'nın bir an önce ele geçirilmesi tavsiye edilmektedir. Çünkü Kafkasya'nın bereketli doğası, kurşun ve altın madenleri, petrol kaynakları, gelişmiş ipek böcekçiliği ve pamukçuluğu Rusya'ya büyük faydalar sağlayabilirdi. Bu sebeple Güney Kafkasya, Hazar Denizi, İran ve Türkistan Rusya için kilit nokta olarak görüldü (Budak, 2002: 844-846).

Ruslar, 1720'lerde ilk defa Kafkaslara doğrudan ilerlemiş ve İran ile de anlaşarak Hazar Denizi'nin kuzey hattından Güney Kafkasya'ya inerek Derbend, Bakü ve çevresini ele geçirmiştir. Bu dönem itibarıyla Ruslar'ın Kafkasya siyasetindeki amacı Hazar gölünü bir iç deniz haline getirerek bölgenin tamamen kendi denetiminde olmasını sağlamaktır (Hazar, 2017: 524). Çar I. Petro'nun 1725 yılında ölümü, Rusya'nın Kafkaslara olan ilgisini azaltmıştı. Ancak Rusya'da II. Katerina'nın (1762-1796) tahta çıkması Kafkasya'daki Rus yayılmacılığını yeniden hızlandırmıştır. Nitekim 1768-1774 Osmanlı- Rus Savaşı II. Katerina'ya bu fırsatı vermiştir. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım bağımsız hale getirilmekle birlikte Kuban'da Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı-Rus sınırı olmuştur. Kuban'a ulaşmakla yetinmeyen Rusya, Güney Kafkasya'yı da hâkimiyetine almaya çalışmış bu amaçla da II. Katerina 1783'te Gürcü Kralı II. İrakli ile bir anlaşma yaparak Gürcistan'ı Rusya'ya bağlamaya çalışmıştır (Budak, 2002: 848).

Gürcistan'ın Rusya'ya bağlanması Gürcü (Kartli) Kralı XII. George'nin, oğlu David'in veliahtlığının Rusya tarafından kabul edilmesi şartıyla Gürcü (Kartli) yönetimini Rusya'ya bırakan bir antlaşma imzalaması ile olur. XII. George'nin ülkesinin doğrudan Rus yönetimine geçme talebi 1800 yılında Çar Pavel tarafından kabul edilmiştir. Çar Pavel 1801 yılında yayımladığı manifestoyla Gürcistan'ın Rusya ile birleştiğini ilan etmiştir. Gürcistan'ın Rus hâkimiyetine geçmesi Ruslar'ın Kafkaslara yayılışında bir dönüm noktası oluşturmuştur. Böylece Rus sınırı Osmanlı Devleti'nin sınırlarına dayanmıştır. Bu durum Osmanlı için büyük bir tehlike oluşturmuştur. Çünkü Rusya, Gürcistan topraklarına yerleşerek sıcak denizlere inme politikası yönünde önemli bir aşamayı gerçekleştirecektir. Rusya, bu politikasını hayata geçirebilmek için, Kuzey Anadolu topraklarına da sahip olması gerekmekte idi. Bunun için de Anadolu'nun kilidi olarak kabul edilen Ahıska'nın ele geçirilmesi gerekiyordu. Ruslar, bu amaçla Kafkaslar'da güvenliklerini sağlamak için

Ahıska, Anapa, Kars ve Poti gibi kaleleri de ele geçirmesi gerektiğini biliyor ve planlarını da buna göre yapıyordu (Dinç, 2015: 102-103).

Gürcistan'ın Rus hâkimiyetine girmesi ile Ruslar, Gürcü asıllı General Tsitsianof'u Kafkas Genel Valisi olarak atayarak Kafkasya'da bir sömürge idaresi kurmaya çalıştılar. Amaç doğuda Hazar Denizi, güneyde ise Aras Nehri boyunca ilerlemektir. Bu nedenle General Tsitsianof, Azerbaycan hanlıklarını çeşitli anlaşmalarla Rusya'ya bağlamak için Şeki, Karabağ ve Şirvan hanlarıyla anlaşmalar yapmış, itaate yanaşmayan Gence Hanı Cevad'ı da 1804 yılında öldürüp hanlığını işgal etmiştir. Bakü ise 1807'de Rus hâkimiyetine geçmiş, böylece Rusya, Güney Kafkasya'daki üstünlüğünü perçinleyerek topraklarını Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar genişletmiştir (Budak, 2002: 851-852).

Ancak Rusya'nın Kafkaslar'ı işgalinde, özellikle XIX. yüzyılın ilk yarısında en belirleyici faktör Kafkas-Rus ilişkilerinden çok Osmanlı-Rus ve İran-Rus Savaşları etkili olmuştur. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin ve İran'ın güç kaybetmeleri Rusların bölgede daha da güçlenmesini sağlamıştır. Rusya'nın bu iki devlete karşı aldığı her başarı Rusya'nın Kafkaslar da biraz daha genişlemesine yol açmıştır (Acar, 2002: 893).

Sultan II. Mahmut Dönemi'nde Vaka-i Hayriye olarak anılan Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılıp yerine yeni kurulan Asakir-i Mensure-i Muhammediye ordusunun tam olarak kurulamaması nedeniyle Osmanlı Devleti, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Ruslara karşı ordusuz savaşmak zorunda kalmıştı. Osmanlı Devleti'nin bu durumu Osmanlı Devleti'ni ortadan kaldırmak isteyen Çar I. Nikola için bulunmaz bir fırsattı. Nitekim 1828-1829 yılındaki Türk-Rus Savaşı Rusların kesin zaferi ile sonuçlanmış ve savaş sonucunda imzalanan Edirne Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin Rusları Kafkaslardan atma ümidi son bulmuştur (Aliyev, 2017: 484).

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Kafkaslar'daki Osmanlı-Rus nüfuz mücadelesinde de bir dönüm noktası oluşturmuştur. Çünkü Rusya'nın Güney Kafkasya'daki güvenliği için Anadolu sınırının güvence altına alınması gerekiyordu. Rusya, bu amaçla savaşta Ahıska, Kars, Poti ve Anapa kalelerinin alınmasına yönelik bir strateji izledi. Savaş sonucunda Rusya, Ahıska, Kars, Poti ve Ahılkelek'in de içinde bulunduğu 9 kaleyi ele geçirerek Güney Kafkasya'daki varlığını güvence altına almış, işgal edilen yerleri de Anadolu içlerine yönelik yapacağı bir askerî harekâta 'merkez' haline getirmiştir. Savaş sonrası imzalanan Edirne Antlaşması ise sadece Osmanlı-Rus ilişkilerini değil, Kafkasya üzerinden Türkistan ve Hindistan'a giden ticaret yollarının güvenliğini de etkilemiştir. Osmanlı

Devleti'ni Kafkaslardan hukuken çıkararak Rusya'yı Kafkaslar'ın (Dağıstan ve Çeçenistan hariç) tek hâkimi yapmıştır. Böylece Ruslar'ın Kafkaslar üzerinden güneye (Basra Körfezi) ve güneydoğuya (Hindistan) özellikle Hazar Denizi üzerinden Türkistan'a inmelerinin önünde hiçbir engel kalmamıştır (Budak, 2002: 856-857).

2. 5. 1. 1. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı ve Ahıska

XIX. yüzyıl başlarında Tiflis'e yerleşen Ruslar, Kafkasların güneyine doğru genişleme politikası takip etmişlerdi. Ancak Ruslar'ın bu genişleme politikasında en büyük engel Osmanlı Devleti idi. Bu amaçla Ruslar, 1807'de Osmanlı'ya savaş ilan ederek, General Endoviç komutasında Ahıska'ya saldırmış ancak Ahılkelek önlerinde yenilgiye uğrayıp, Tiflis'e geri dönmek zorunda kalmıştı. 1810 yılında ise tekrar Ahıska'ya saldıran Ruslar, Osmanlı ordusunun şiddetli karşı koymasına karşısında geri çekilmek zorunda kaldı. Dolayısıyla Ahıska Osmanlı Devleti'nde kaldığı sürece Ruslar'ın Tiflis'in güneyine inmesi ve burada hâkimiyet kurması imkânsızdı (Davrişova, 2015: 85-86).

Kendinden önceki Çarlar gibi bir Türk düşmanı olan Çar I. Nikola'nın "Türkiye'yi ortadan kaldırmak" siyaseti, Rus dış siyasetinin en önemli prensibi haline gelmişti. I. Nikola'nın tahta çıktığı dönemde Osmanlı Devleti'nin yaşadığı sıkıntılar Rus Çarı'nın Osmanlı topraklarına duyduğu fetih hırslarını artırmıştı. Bu dönemde Avrupa'da başlayan Fransız İhtilali kaynaklı milliyetçilik hareketi Osmanlı'da yaşayan Hristiyan topluluklar arasında da baş göstermeye başladı (Kurat, 1987: 323). Mora ve Yunan isyanları sırasında Rusya, İngiltere ve Fransa arasında oluşan üçlü ittifak sonucu bu devletler, Osmanlı'nın kendi iç meselesini bir Avrupa sorununa dönüştürmeyi başarmışlardı (Topsakal, 2016: 43). Böylece 1801 yılında ilk olarak Sırp isyan ettiler. Ruslar'ın olaya müdahale etmesi sonucu Sırp'lara 1812 Bükreş Antlaşması ile bazı imtiyazlar verildi. Ancak Sırp'lara verilen imtiyaz Mora'da yaşayan Rumlar da harekete geçirmiştir. Rumlar, 1821 yılında Osmanlı yönetimine karşı isyan ettiler. Rusların Yunan dostluğu ancak "Rus fütihat arzusunun" bir yansıması idi. Bu amaçla I. Aleksandr, Yunanlılara el altından yardım ediyordu. 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın ilgası ve yeni askeri teşkilatın da tam olarak kurulamaması üzerine Osmanlı Devleti adeta ordusuz kalmıştı. Çar I. Nikola bu durumdan faydalanıp, Osmanlı'nın Balkanlar'daki topraklarını, Boğazları ve Anadolu'yu Rusya'ya ilhak etme düşüncesi ile harp hazırlıklarına başladı. Harp bahanesi olarak da Rum meselesini ileri sürdü. Bunun üzerine Fransız ve İngiliz Hükümeti Babiâli üzerinde baskı yapmak için donanmalarını Akdeniz'e gönderdi. Çar Nikola da bu donanmaya iştirak amaçlı olarak Rus

gemilerini Akdeniz'e gönderdi (Kurat, 1987: 323-324). 1827 yılında Osmanlı'nın Navarin Limanı'na giren Rus, İngiliz ve Fransız donanmaları limandaki Osmanlı gemilerine baskın yapıp ateşe verdiler. Babiâli olayı protesto etti ancak ilgili devletlerce dikkate dahi alınmadı (Ortaylı, 1987: 41). Osmanlı'nın elinde ne kara ordusu ne de donanma olmadığından Çar Nikola, harbi kısa bir zamanda bitirip İstanbul'u ele geçireceğini umut ediyordu. Nikola'nın emri ile General Dibiç'in kumandasındaki büyük bir Rus ordusu Tuna'yı geçip Varna ve Şumnu kaleleri üzerine yürüyerek Varna'yı ele geçirdi. Ruslar'ın Kulevci yakınında büyük bir zafer kazanmaları sonucunda Balkanları aşarak Edirne üzerine yürüyen General Dibiç kumandasındaki 20 bin kişilik Rus ordusu İstanbul üzerine yürümeye başladı (Kurat, 1987: 325). Doğu da ise General Paskeviç komutasındaki Rus ordusu Ahıska'yı Kars ve Erzurum'u işgal ettiler. Bu gelişmeler üzerine batıda Edirne doğuda ise Erzurum işgal edilince 1829'un Eylül'ünde Edirne'de barış imzalandı (Ortaylı, 1987: 41). Osmanlı'nın yenilmesi sonucu imzalanan 1829 Edirne Antlaşması ile biten savaş, Osmanlı'nın parçalanmasında önemli bir aşamadır. Zira Osmanlı Devleti, Edirne Antlaşması ile Yunanistan'ın bağımsızlığını kabul etmiş ve Doğu Anadolu'daki topraklarının bir kısmını da Rusya'ya bırakmak zorunda kalmıştı (Sander, 1989: 338). Böylece Osmanlı Devleti'nin Kafkaslar ile irtibatı kesilerek bütün Kafkasya Rus hâkimiyeti altına girdi (DAGM, 1995, 5454).

Edirne Antlaşması metni 16 maddeden ibaret olup, ayrıca buna ekli olarak, harb ve ticaret tazminatı ve tahliye meselesine dair 4 maddelik bir mukavelename (convention) ile Eflak ve Boğdan'ın imtiyazı için bir de münferit senet imzalanmıştır (Turan, 1951: 136). Edirne Antlaşması'nın 2. ve 3. maddeleri ile Rumeli sınırı, 4. maddesi ile de Anadolu'daki Osmanlı Rus sınırı tesbit edilmiştir. Şerafettin Turan'a göre, 4. madde de Rusya'nın İran ile yapmış olduğu Türkmençay Antlaşması (1828) ile almış olduğu Erivan ve Nahçıvan Hanlıkları'nı ve bu hanlıkların sınırı boyunca, gelecekte çıkması muhtemel anlaşmazlıklara mahal vermemek için Osmanlılar ile Ruslar arasında ''sahih ve muayyen'' bir sınırın tesbit edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu esasa göre sınır, Karadeniz kıyısındaki Guriel Eyaleti'nin güneyinden başlayarak İmre üzerinden, en doğru hat boyunca, Ahıska ve Kars Eyaletleri'nin Gürcistan sınırlarına birleştikleri yere kadar uzanacaktı. Böylece Ahıska ve Ahılkelek Kaleleri 2 saat mesafeden az olmamak üzere çizilen sınırın kuzeyide Ruslar'da kalacaktı. Bu hattın güney ve batısında kalıpta Rus işgalinde bulunan yerler, Osmanlılara iade edilecekti (Turan, 1951: 137).

Binaenaleyh Rusya, Ahıska'nın geri kısımları olan Kars şehri, Bayezid şehri ve Erzurum şehri ve eyaletini Osmanlı'ya teslim edecekti. Antlaşmanın bir diğer önemli maddesi ise, 13. madde idi. Bu madde gereğince, iki devlet savaş sırasında a'mal-i harbiye de bulunmuş olan veya tavır ve hareketleri ile diğer tarafı tutmuş olan tebalarını affediyor ve istediği yere göç etmek isteyenlere de 18 ay müsaade veriliyordu. Antlaşmanın yürürlüğe girmesi sonucunda tahliyesi yapılacak bölgeler ile ilgili şu şekilde anlaşılmıştır: "... Rusya'nın istila edip de tahliyesini yapacağı mahaller; Bayburt ve Muş Sancakları, İspir, Oltu, Tortum, Narman Kazaları, Erzurum ile buraya bağlı olan İmirho (Emreh), Tercan, Hınıs, Aşağı-Yukarı Pasin kazalarıyla Kars ve Bayezid sancaklarıdır...". Rusların bu vilayetleri boşaltması ile burada yaşayan halkın iskân meselesi gündeme gelmiştir. Nitekim Ruslara sempati besleyen binlerce Ermeni Rus ordusunu takip ederek Ahıska, Erivan ve Ahılkelek Bölgeleri'ne göç ederek Doğu Anadolu topraklarını terk etmişlerdir (Dinç, 2015: 192-193). Rusya, Babiâli'yi ellerinde tutmak amacıyla 15 milyon Hollanda altınını savaş tazminatı olarak istemiştir (Jorga, 2017: 323). Edirne Antlaşması'na göre Rusların kendi ülkelerine doğrudan kattıkları topraklar pek fazla değildi. Rumeli'de Tuna'nın kollarında bulunan Yılan adalarını alan Rusya, Anadolu'da ise harp masraflarına karşılık Anapa, Poti, Ahıska ve Ahılkelek'i almış böylece emperyalist emellerini kamufle etmek istemiştir. Edirne Antlaşması ile "istihkâmları yıkılmış olan Osmanlı İmparatorluğu" Rus istilalarına açık hale gelmiştir. Öyleki bu durumu Metternich, "Osmanlı Devleti'nin yaşamakta devam etmesi şüpheli hale gelmiştir" diye ifade etmiştir (Turan, 1951: 143). Ayrıca Edirne Antlaşması ile Kafkaslar'daki stratejik bölgeleri (Ahıska, Anapa, Poti) ele geçiren Rusya, biraz daha güneye inmiş ve Osmanlı Devleti içinde XIX. yüzyılda imzaladığı en ağır şartlar taşıyan antlaşmalardan biri olmuştur (Efe ve Kızıl, 2015: 316).

2. 5. 1. 2. Ahıska'nın Ruslar Tarafından Ele Geçirilmesi

Paskeviç'e ve ordusuna son derece güvenen Çar I. Nikola, Paskeviç'ten önemli bir görev bekliyordu. Bu görev Rusya'nın Kafkasya'daki güvenliğini emniyet altına almak için gerekli olan yerleşim yerlerini ve kalelerini ele geçirmektir. Bunun içinde Poti ve Anapa Kaleleri ile Kars ve Ahıska Paşalığı'nın alınması gerekli idi (Baddeley, 1995: 191). Doğu cephesinde bulunan Paskeviç, Çar'dan emir alır almaz Güney Kafkasya'da dağınık halde bulunan Rus ordusunu Ahıska sınırına getirdi. Rus ordusunun Ahıska'ya gelişinden bir gün sonra 4 Ağustos'ta Serasker Köse Mehmet Paşa komutasındaki Türk ordusu da Ahıska önlerine geldi. 10.000 kişilik Rus ordusuna karşı Türk ordusu yaklaşık olarak 30.000 idi.

Rusların 8 Ağustos'ta dokuz adet top atışı ile Ahıska kuşatması başlamış oldu. Ruslar, 9 Ağustos sabah saatlerinde başlayıp akşama kadar devam eden savaş sonucunda Osmanlı ordusunun disiplinini bozdular. Ancak Köse Mehmet Paşa, 5.000 kişilik asker ile Ahıska Kalesi'ne girmeyi başardı. Savaş sonunda Ruslar, çok sayıda top mermisi, at arabaları ve on adet top ele geçirdiler. 3.000 bin kadar Türkü de savaş meydanında şehit ettiler. Paskeviç ile Köse Mehmet Paşa'nın çarpışmasından sonra da Ahıska kuşatmasına devam edildi. Ahıska'da kasabanın kendisi ile kalenin duvarları ve onun da içinde yükselen hisar olmak üzere üç hat vardı. Kalenin etrafında yükselen tepeler surlara karşı dışarıdan gelebilecek saldırılara karşı yardımcı oluyordu. Kuşatma hazırlıkları tamamlandıktan sonra, 15 Ağustos günü başlayan saldırıda Ruslar, ele geçirdikleri yerlere toplar yerleştirip bombardımana başladılar. Kale içerisindeki kale ele geçirilmekle birlikte şehirde bulunan evlerde ateşe verildi. Ruslar, bir camiye sığınan 400 kadar kişiyi de ateşe verdi. 16 Ağustos'ta şehir tamamen ele geçirildi. Geriye yalnızca şehir içerisinde yükselen kale kaldı. Kale, 17 Ağustos'ta Paskeviç tarafından sunulan teklifi kabul ederek teslim oldu (Çaycıoğlu, 2018: 133-136). Köse Mehmet Paşa tarafından kabul edilen Ruslar'ın teslim şartları şunlardır: (Dinç, 2015: 175).

1. Kale, içinde bulunan top, bayrak, barut, zahire ve devlete ait eşyalarla birlikte teslim edilecek.
2. Kale muhafızları, silah ve eşyaları ile 5 gün içerisinde taşraya gidecek.
3. Ahıska halkından isteyenler paşaları ile gidebilecek, kalmak isteyenler ise kalabilecek, sonradan gitmek isteyenler olursa bunlar da 1 yıl içinde gidebilecekler.
4. Ahıska'da kalacak olanlara sahip oldukları eşya ve arazileri kendilerine teslim edilecek ve asla Rusya tarafından herhangi bir taarruz ile karşılaşmayacaklardır (Dinç, 2015: 175).

Ruslar, Ahıska'nın ele geçirilmesi için yaptıkları bu son saldırıda çok fazla kayıp verdiler. Fakat Ahıska Türklerinin kaybı ise daha fazla idi. Paskeviç'in Tifliskiye Vedomosti gazetesinde yayımlatmış olduğu habere göre Ahıska kuşatmasında 5.000 kişinin öldüğü bildirilmiştir (Çaycıoğlu, 2018: 137). Ahıska'nın Rusların eline geçmesi ile Ahmediye Cami'ndeki hilal sökülerek, cami Ortodoks Kilisesi'ne çevrilmiştir. Ahmediye Cami'nin içinde bulunan medresenin kütüphanesindeki Ahıska Paşalığı'nın tarihi ile ilgili kıymetli eserler, kitaplar ve 300 adet değerli yazma eserler de yok edilerek burada yaşayan halk adeta cahil bırakılarak kültürel değerlerinden koparılacak istenmiştir. Paskeviç, Ahıska'yı aldıktan sonra Çar'a bir rapor göndermiş ve Çar'da Paskeviç'i tüm Asya'nın

kapısını ele geçirdiği için kutlamış ve kendisine ‘‘Erivan Dükü’’ ünvanını vermiştir (Dinç,2015: 176).

2. 5. 1. 3. 1853-1856 Kırım Savaşı ve Ahıskahıların Durumu

İstanbul yani Boğazları ele geçirmek ve hasta adam olarak nitelendirdiği Osmanlı İmparatorluğu’nun mirasına konmak arzusu Çar Nikola’da bir ideal haline gelmiştir. Bu idealini gerçekleştirmek amacıyla Çar, 1844 yılında Londra’yı ziyareti esnasında İngiliz nazırları ile ‘‘Osmanlı İmparatorluğu’nun ölmekte olan bir hasta adam olduğunu ve bu devlet yıkıldığı zaman İngiltere ile Rusya’nın boş bulunmamaları, önceden anlaşmaları lazım geldiği’’ yolunda bir konuşmada bulunmuştu.

Kırım Harbi’nin görünen sebebi olarak ‘‘Makamat-ı Mukaddese’’ meselesi teşkil etmişti. III. Napoleon, Kudüs’teki Katoliklerin, I. Nikola’da Ortodoksların hamisi sıfatı ile Babiâli’den birtakım taleplerde bulundu. Bu amaçla Mençikof, İstanbul’a ‘‘fevkalade elçi’’ olarak gönderildi. Ancak Mençikof’un İstanbul’daki kaba ve adi hareketleri, Rusların harp açmak niyetinde olduğunu göstermiş ve Babiâli’de Çar’ın ağır tekliflerini reddedince Rusya, Osmanlı’ya savaş ilan etmiştir (Kurat, 1987: 326-328).

Rusya’nın Kutsal Yerler Meselesi’nin ve Osmanlı’ya ilan ettiği savaş kararının en önemli sebebi ise 1833 tarihli Hünkâr İskeleyi Antlaşması ile kazandığı avantajlarını 1841 yılında imzalanan Londra Boğazlar Sözleşmesi ile kaybetmesi idi. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti, Hünkâr İskeleyi Antlaşması’na göre Rusya’nın herhangi bir Avrupa devleti ile savaşa girmesi durumunda Boğazları, o devletin savaş gemilerine kapatmayı ve Rus gemilerine ise açmayı taahhüt etmişti. Ancak 1841 tarihli Londra Boğazlar Sözleşmesi, Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki Boğazlar ile ilgili antlaşmayı geçersiz hale getirmiştir. Rusya da Osmanlı üzerindeki nüfuzunu tekrar kurmak amacı ile Kutsal Yerler Meselesi’ni öne çıkarmıştır (Acar, 2019: 115).

Ruslar, Temmuz 1953’te General Gorçakof idaresindeki orduyla Purut Irmağı’ndan sınırlarımıza girip Eflak ve Boğdan’ı işgal ederek Osmanlı-Rus Savaşını başlatmışlardır. Tarihe Kırım Savaşı olarak geçen bu savaşta Osmanlı Devleti; Anadolu, Rumeli ve Batum Cepheleri’nde Ruslara karşı savaşmıştır (Bayramov, 2006: 19). Çar Nikola, Rus ordusunun kısa sürede Tuna’yı geçip Osmanlı Devleti’ni barışa zorlayacağını ümit ederken Tuna boyundaki çarpışmalarda Türk kuvvetleri Rusları geri püskürtmüştür. 1853 Kasım’ında Rus Karadeniz donanması Sinop’taki Türk donanmasını ani bir baskınla imha etmesi üzerine İngiliz ve Fransız gemileri Rusya’ya karşı Karadeniz’e gelerek Osmanlı Devleti’nin

yanında yer almıştır. Bu durum karşısında Rusya, Tuna boyundan çekilmek zorunda kalmıştır (Kurat, 1987: 328).

Doğuda Batum Cephesi'nde ise yerli halkın desteğini alan Türk kuvvetleri, büyük kahramanlıklar göstererek Ruslara karşı galibiyet kazanmıştır. Bu başarıdan cesaret alan Ardahan Kumandanı Ali Rıza Paşa, Posof'a yerleşmiş Ahıska muhacirlerinden olan Ahmet Ağa ve Aziz Ağa öncülüğündeki gönüllüler ile kurduğu bir nizami alayını Rusların üzerine göndermiştir (Bayramov, 2006: 19). Ayrıca bu savaş sırasında Osmanlı Devleti, Ahıska ve civarında Rusların ne gibi tedbirler aldığını öğrenmiştir. Gelen istihbaratta Rusların Ahıska ve Ahılkelek Bölgeleri'nde 8.000 civarında askerinin olduğu belirtilmiştir. Bununla birlikte Ahıska ahalisi, Müslüman oldukları için Rus idaresinden memnun olmadıklarını, Osmanlının yanında yer alacaklarını, Tiflis ve Gürcistan taraflarında da Osmanlının yanında olacaklarını ifade etmişlerdir. Kırım Savaşı'nın başlaması ile Ahıska da ki Rus askerlerinden 3 piyade taburu, 4 top ve 1.500 kadar süvari Posof'un Badele köyü karşısına gelmişti. Bunun üzerine sınırın korunması ile görevli olan Miralay Hasan Bey, Göle Müdürü İzzet Bey'i sol tarafa ve Ahıska muhaciri olan Ahmet Ağa'yı da süvari ve piyade ile sağ tarafa yerleştirmiştir (Dinç, 2015: 219). Kasım 1913'te Posof-Caksu civarında taarruza geçen Türk kuvvetleri, Rusları püskürtmeyi başardı. Bunun üzerine General Andronikof komutasındaki Rus kuvvetleri Ahıska Kalesi'ne çekilmek zorunda kaldı. Bu muharebe sırasında Aziz Ağa şehit edildi. Ali Rıza Paşa Ardahan'da iken, Posof üzerinden gelen Mirliya Ali Paşa'nın kuvvetleri Ahıska'ya ulaşarak 12 Kasım'da Ahıska Kalesi'nin önünde Rus kuvvetlerini bozguna uğratmıştır. Önceki Caksu başarısından sonra kazanılan bu Ahıska zaferi, bölge halkının Rus esaretinden kurtuluş umutlarını artırmıştır. Türk ordusu ileride gelebilecek Rus saldırısına karşı tedbir amaçlı olarak Kobliyan, Abastuman ve Azgur'a kuvvet yerleştirmiş ve kazalara da müdür tayin edilmiştir. Ancak Andronikof ordusu Tiflis'ten destek alarak Azgur Boğazı'na saldırmıştır. Saldırı sonrasında Azgur Boğazı'nı tutan kuvvetlerimiz 19 Kasım'da Ruslar tarafından bozguna uğratılmıştır (Bayramov, 2006: 20). Rus kuvvetleri daha sonra Ahıska'ya doğru ilerlemişlerdir.

Bu savaş sırasında Ahıska halkı, gönüllü olarak Osmanlı askerine erzak verilmesi konusunda yardımcı olmuşlardı. Bu sırada Ferik Ali Rıza Paşa, Ahıska Kalesi'ni fethetmek için harekete geçmiş ancak 26 Kasım'da yapılan muharebede, Rusların iki koldan saldırması üzerine ordu geri çekilmek zorunda kalmıştır. Osmanlı ordusunun geri çekilişi adeta bir bozguna dönüşmüş ve bozguna 400 Rus askerine karşılık 4.000 Osmanlı askeri hayatını kaybetmiştir. İşte bu olay Ahıska Bozgunu olarak anılmıştır (Akbaba, 2018: 15).

Ahıska Bozgunu sonucunda bu olaya sebep olan Ali Rıza Paşa görevinden alınmış ve Magosa'ya sürgün edilmiştir. Ayrıca önceki Ahıska sevincinden dolayı Ruslar, Türklerin gelişine sevinip yardımda bulundunuz diye Ahıska halkına katliam yapıp, mallarını yağmalamışlardır (Bayramov, 2006: 20).

Kırım Savaşı, Rusların Kafkasya'ya karşı 1852'lerden beri başlattıkları taarruzları birkaç sene durdurmuştur. Böylece bu süre zarfında Kafkasyalılar da toparlanma imkânı bulmuşlardır. Kırım Savaşı sonunda imzalanan 1856 tarihli Paris Antlaşması'nda Kafkasya ile ilgili hiçbir hüküm yer almadığından Ahıska ve çevresi, 1829 tarihli Edirne Antlaşması ile tespit edilmiş olan statüyü devam ettirmiştir. Bu statü Ruslara Kafkaslar'da istediği gibi hareket etme imkânı kazandırmıştır (Tepekaya, 2006: 467).

2. 5. 1. 4. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Ahıskalıların Durumu

Rusya'nın bu savaşı açmadaki asıl amacı Karadeniz'i bir iç deniz yapmak, Osmanlı Devleti'ni Rus koruyuculuğu altına almaktır. Bir diğer amacı da Slavları ve Hristiyanları korumaktır. Ayrıca bu dönemde Rus işgali altında olan Türk Hanlıkları'nın üzerinde Osmanlı Devleti'nin büyük manevi nüfuzunu bilen Rusya, Osmanlının Türkistan coğrafyası üzerindeki bu nüfuzunu kırıp Kafkaslara, Orta Asya'ya, Karadeniz, Balkanlar ve Boğazlar yolu ile de güneye inmek için Osmanlı ile yeni bir savaşın hazırlığını yapmıştır (Uçarol, 1995: 337-338).

Rumi takvime göre 1293 yılına rastladığı için Doksan Üç Harbi olarak bilinen savaş, Balkanlar'da Tuna'da ve Doğu Anadolu'da olmak üzere iki cephede cereyan etmiştir (Rifat Bey, 2010: 8). Doğu Cephesi'nde Anadolu ordusunun Başkumandan'ı Mareşal Ahmet Muhtar Paşa, Rus saldırısına karşı ciddi anlamda hazırlık yaptı. 1877 Nisan'ında Arpaçay'dan sınırı geçen Ermeni asıllı General Loris Melikof idaresindeki Rus ordusuna karşı Mihrali Bey'in komutanlığında 500 kişilik gönüllü süvari ordusu ile sekiz ay düşmanla mücadele etti. Bu bölgede altı ay içerisinde yapılan üç büyük meydan muharebesini Türkler kazanmış ve Halıyazı, Zivin, Başgedikler ve Yahnılar gibi yerleri ele geçirmişlerdir. Fakat Plevne Kalesi'nin çöküşü ve 1877 Alacadağ yenilgisinden sonra Ahmet Muhtar Paşa, Erzurum'a çekilmiş ve burada yeni bir cephe kurmuştur. Kasım ayında Ruslar, kanlı bir hücumla tabyaları düşürmüş ve Kars'ı işgal etmişlerdi. Kars'ı işgalinden üç gün sonra da katliam ve yağma faaliyetlerine başlamışlardır. Şehir Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos Muahedesi ile Batum ile savaş tazminatı olarak Ruslara bırakılmıştır (Buntürk, 2005: 38).

Tuna Cephesi'nde ise Gazi Osman Paşa'nın kahramanca savunduğu Plevne'yi Ruslar, üstün kuvvetlerine rağmen aşamadılar. Ancak, 1877 Aralık'ında Rus çemberini yarmak için harekete geçen Gazi Osman Paşa'nın Ruslara esir düşmesi ile Plevne'deki çarpışmalar sona erdi. Plevne'nin düşüşünden sonra Ruslar, birkaç savaşı daha kazanarak hızla güneye doğru ilerlemiş ve Çatalca'ya kadar gelmişlerdi. Böylece Ruslar, doğuda Erzurum'a ve batıda da İstanbul önlerine gelmiş oldular. Bu durum karşısında Osmanlı Devleti, savaşı durdurmak amacıyla 1856 Paris Antlaşması'nda imzası olan devletlere başvurup savaşın durdurulması konusunda arabuluculuk yapmalarını istedi. Hiçbirinden olumlu cevap alamayan Osmanlı Devleti, bunun üzerine doğrudan İngiltere'ye başvurup arabuluculuk isteğinde bulundu. İngiltere'den de yardım alamayan Osmanlı, Aralık 1878'de Rus Çarı'na telgraf çekerek savaşın durdurulması ve mütareke yapılmasını istemiştir. Bunun üzerine iki taraf arasında görüşmeler başlayarak 31 Ocak 1878 yılında Edirne Mütarekesi imzalandı. Mütareke ile 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sona ermiş oldu (Uçarol, 1995: 339-341). Yapılan savaş sonucunda Mart 1878 yılında 29 maddeden oluşan Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmanın önemli noktaları şunlardır (Tuna, 2019: 5):

1. Karadağ'ın bağımsızlığı Osmanlı Devleti tarafından kabul edilecek.
2. Sırbistan'ın sınırları genişletilecek ve bağımsızlığı tanınacak
3. Romanya'ya bağımsızlık verilecek.
4. Bulgaristan, Osmanlı Devleti'ne vergi ödeyen bağımsız bir devlet olacak.
5. Doğu Anadolu'da Ermeniler'in oturduğu bölgeler de ıslahatlar yapılacak ve diğer unsurlara karşı korunacak.
6. Osmanlı Devleti, Rusya'ya bir milyar dört yüz bir ruble tazminat ödeyecek.

Ancak, Osmanlı Devleti'nin ekonomik durumu göz önüne alınarak bu tazminatı ödeyemeyeceğinden dolayı karşılığında Kili, Hırsova, Köstence, Babadağ, Delta Adası, Yılan Adası, Mahmudiye, Süne, Maçin, Islakçı, Tulça Doğu'da ise Ardahan, Kars, Bayezid, Batum bir milyar üç yüz milyon ruble karşılığında Rusya'ya verilecekti. Kalan miktarda iki devlet arasında halledilecekti (Tuna, 2019: 5).

1878'de imzalanan Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması ile Batum, Kars, Ardahan, savaş tazminatı yerine Ruslara bırakılınca Ahıska da Osmanlı'dan tamamen uzaklaşmıştır. Antlaşma ile Osmanlı-Rus sınırının yeniden çizilmesi nedeniyle antlaşmaya, Rusya'ya bırakılan topraklardaki halkın durumuyla ilgili olarak da "Rusya'ya bırakılan yerlerin halkı

başka yere gidip oturmak istedikleri takdirde serbest olacaklardır. Bu hususta kendilerine bu sözleşmenin tasdiki tarihinden itibaren üç sene mühlet verilmiştir. Söz konusu mühletin bitiminde, mülklerini satıp memleketten çıkmamış olanlar, Rus tabiiyetinde kalacaklardır’’ şeklinde bir madde konulmuştur. Bu madde Kafkaslardan Anadolu’ya olan göçleri hızlandırıp içinde Ahıskalı Türklerinde bulunduğu Müslüman ahali Anadolu’ya doğru göç etmeye başlamıştır (Dadayev, 2013: 44-45). Ayrıca Rusya, savaş sırasında Kafkas topluluklarının Osmanlı lehine savaşa gösterdikleri ilgi üzerine savaş sonucunda Kafkas Müslümanlarını cezalandırıp, göçe zorlamak amacıyla 1885’te Tiflis, Ahıska, Çıldır, Ardahan, Kars ve Oltu kazalarında müslim ve gayri müslim ahalinin tamamından asker ve bedelli asker alma kararı almıştır. Ancak Müslümanlar, Rus askeri olmak istemediklerini Rus yöneticilere bildirerek Osmanlı topraklarına göç etmek istediklerini bildirmişlerse de Rus yetkililer, göç edenlerden beşer senelik askerlik bedeli olan 75 manatı peşin olarak talep etmiştir. Bunun üzerine Müslüman halkın bir kısmı Anadolu’ya firar etmek zorunda kalmıştır (Dinç, 2015: 223-224).

Ruslar’ın Ayastefanos’a geldiği sırada Ermeni Patriği Nerses, Grandük Nikola’dan Osmanlı Devleti ile yapılacak antlaşmaya Ermeniler lehine hükümler konulmasını istemiş bu nedenle de antlaşmaya Ermeniler ile ilgili 16. madde konulmuştur. Böylece Rusların, Ermenileri Osmanlı aleyhine kışkırtmaları sağlanmış böylelikle bir Ermeni Meselesi de resmi olarak ortaya çıkarılmıştır. Bu gelişme Rusya’yı özellikle Doğu Anadolu üzerinde etkili hale getirmiş, aynı zamanda Rusya bu gelişme ile İskenderun yolu ile Akdeniz’e, diğer yandan da Dicle-Fırat yolu ile Basra Körfezi’ne çıkma emellerini gerçekleştirmeyi hedeflemiştir (DAGM, 1995, 55).

2. 5. 1. 5. Kars Milli Şura ve Cenubi Kafkas Hükümetleri

Mondros Mütarekesi gereğince Osmanlı ordusunun Kafkasları tahliye etmesi üzerine burada yaşayan Türk ve Müslüman halk bir taraftan Ermeni bir taraftan da Gürcü tehlikesine karşı can ve namuslarını korumak ve hürriyetlerini kaybetmemek için harekete geçti. Mücadele kararı alan halk, teşkilatlanmaya çalışırken Kars’ta bulunan ve henüz ordusunu çekmemiş olan Yakup Şevki Paşa da bölgenin İngiliz işgalinden kurtulmasını amaçladı. Bir süre sonra da Yakup Şevki Paşa’nın destekleri ile bölgede Wilson İlkeleri’ne dayalı olarak bağımsız bir teşkilatın kurulması için harekete geçildi. Wilson Prensipleri, ‘‘Her millete kendi kaderini tayin hakkı’’ tanıyordu. Wilson İlkeleri’ne dayanarak alınan kararlar neticesinde bölgenin önde gelenleri Yakup Şevki Paşa’nın da desteğini alarak

buradaki Türk ve Müslüman halkı milli bir teşkilatın çatısı altında birleştirmek amacı ile Kars Sancağı Mutasarrıf Vekili Mülkiye Müfettişi Hilmi (Uran) Bey'e de başvurarak, "Kars İslam Şurası" adı ile bir teşkilat kurma izni aldılar. Böylece 5 Kasım 1918'de "Kars İslam Şurası" resmen kurulmuş oldu. Kurulduktan sonraki ilk kongresini 14 Kasım 1918'de toplayan Şura, kongrede Türk ordusunun çekilmek zorunda kalması sonucu boşaltılan mevzilerin doldurulması, Kars, Ardahan, Batum, Ahılkelek ve Ahıska kaza ve sancaklarından Kars'ta yapılacak olan büyük kongreye delege gönderilmesi gibi önemli kararlar almıştır. Kongrenin ardından Ardahan, Kağızman, Oltu sancakları ile Ahıska, Batum ve Artvin kazalarında da şubeler açılmaya başlandı. Kars İslam Şurası'nın ikinci kongresi ise 30 Kasım 1918'de Serdarabad, Sürmeli, Nahçıvan, Kamerli, Ahılkelek, Ahıska ve Elviye-i Selase'den gelen 60 delegenin iştirakiyle toplandı. İkinci Kars Kongresi, bağımsızlığa giden yolda önemli adımlar atmış olmakla birlikte bu kongrede ilk defa doğuda bir Müdafaa-i Hukuk örgütlenmesi de kurulmuş oluyordu. Ayrıca alınan kararlar sonucunda Kars Milli İslam Şurası Hükümeti'de kurulmuştur. 17 Ocak 1919'da 131 delegenin katılımı ile toplanan 3. Kars Kongresi'nde tüm kaza ve sancakları kapsayan Milli Şura Hükümeti Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi olarak değiştirilip yeniden kurulmuştur. Yeni kurulan hükümete Kars, Ardahan, Batum sancak ve kazaları ile Ahıska, Nahçıvan, Ahılkelek Bölgeleri'nin de bağlı olması kararlaştırıldı. Ayrıca yeni kurulan hükümette aynı gün 18 maddelik bir anayasa da kabul edilmiştir. Hükümet, 25 Mart 1919'da tam bağımsızlığını ilan ederek, "Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti" adını almıştır (Aydın ve Ergün, 2019:308-315).

Kuruluşlarına Wilson İlkeleri'nin 12. maddesini dayanak olarak gösteren milli teşekküller, mücadelelerinin haklılığını dile getirmeye ve varlıklarının devamına çalışmışlardı. Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti de iyi ilişkiler kurarak varlığını devam ettirmeye çalışsa da Ermeni ve Gürcüler hükümetin varlığından rahatsız olmuşlardı. Emelleri kapsamında hareket eden Gürcü ve Ermeniler, halka zulmetmekle beraber Türk ve Müslüman topraklarında hak dahi iddia etmişlerdi. Bu amaçla 1 Mart 1919'da Azgur'u, 2 Mart'ta Ahıska ve Ahılkelek'i işgal eden Gürcüler, 16 Mart 1919'da da Posof'a saldırdılar. Gürcüler, Ahıska ve Ahılkelek'te yaptıkları saldırılar sonucu 600'den fazla kişiyi şehit ederek Ahıska'da 11 köy ile 7 camiyi de yaktılar (Aydın ve Ergün, 2019: 316-317). Hükümetin çalışmalarından sadece Ermeni ve Gürcüler değil İngilizler de rahatsız olmuşlardı. Çalışmalardan rahatsız olan İngilizler, hükümetin yetkilerini kısıtlamasını, hükümetin sadece Kars'ta faaliyet göstermesini istedi. Daha sonra İngiliz General Milne

Thomsen, hükümetin dağılmasına karar verip Ahıska ve Ahılkelek'in Gürcülere, Nahçıvan ve Kars'ın da Ermenilere verilmesini kararlaştırdı. Ardından bölgeye asker sevkياتını artıran İngilizler, 12 Nisan 1919'da Cenubi Garbi Kafkas Parlamentosu'nu ve Hükümeti'ni dağıtıp liderlerini de Malta'ya sürgüne yolladılar (Saygılı, 2004: 98).

Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti'nin resmi sınırları doğuda Ermenistan'a, kuzeyde Gürcistan'a, güneyde Osmanlı Devleti'ne, batıda ise Karadeniz'e dayanıyordu. Hükümetin reisi Cihangiroğlu İbrahim Bey, meclis başkanı da Esat Bey idi. Parlamentosu ise 70 kişiden oluşuyordu. Azerbaycan, Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti'ni Gürcü ve Ermeni saldırılarından korumaya çalışmış ve hükümete karşı yapılan her türlü düşmanlığı Azerbaycan'a yapılmış gibi kabul etmiştir (Yadigarov, 2017: 82-83).

2. 5. 1. 6. Ahıska Hükümeti Muvakkatısı

13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum Rusya'ya bırakılırken Doğu Bayezid ve Eleşkirt vadisi de Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştı. 1917 tarihli Bolşevik İhtilali, Elviye-i Selase'nin tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuş ve Rusya, Aralık 1917'de Osmanlı ile imzaladığı Erzincan Mütarekesi ile de bölgeden çekilmeye başlamıştı. 3 Mart 1918 tarihinde Brest Litowsk Antlaşması'nın 4. maddesinde, "Ardahan, Kars ve Batum Sancakları dahi derhal Rus askerleri tarafından tahliye edilecektir. Ayrıca bunların ahalisini ve bu yeni durumu komşu hükümetler ve özellikle Osmanlı Devleti ile bil-ittifak tayin hususunda muhtar bırakacaktır" şeklinde hüküm vardı. Bu madde ile Osmanlı Devleti'nin Elviye-i Selase üzerindeki hakları tescil edilmişti. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, Elviye-i Selase'nin hâkimiyet altına alınabilmesi için hazırlıklara başladı. Yapılan hazırlıklar sonucunda Türk birlikleri 25 Mart'ta Oltu'yu, 28 Mart'ta Artvin'i 3 Nisan'da da Ardahan'ı ele geçirdi. Türk birliklerinin daha sonraki hedefi Batum'du. 14 Nisan'da Batum'a girildi, 25 Nisan'da da Kars ele geçirildi. Brest Litowsk Antlaşması'na göre Rusya, bu sancakların yeni idarelerine karışmayacak, ayrıca bölge ahalisini ve Osmanlı Devleti'ni de karar konusunda serbest bırakacaktı. Yapılan halk oylamasına göre şekillenecek yeni durum Haziran 1918'de bölge halkının çoğunluğunun tekrar Osmanlı Devleti ile birleşmeyi istemeleri ile sonuçlanmıştı. Halk oylaması sonucu yeniden Osmanlı topraklarına katılan Elviye-i Selase Sultan Vahdettin tarafından Ağustos 1918'de yayınlanan beyanname ile resmen ana vatana ilhak edilmişti (Aydın ve Ergün, 2019: 303 306). Bu durum 1829 Edirne Antlaşması ile Rusya'ya bırakılan Ahıska ve Ahılkelek'te yaşayan Türk halkını da harekete geçirmiş ve halk, Rusya'nın ilan ettiği

“kendi mukadderatını tayin” hakkından faydalanıp Türkiye’ye katılmak için Osmanlı Devleti’ne müracaatta bulunmuştu. Böylece Brest Litowsk ile 1828 sınırlarına dahi ulaşılmıştı. Halk oylaması ile yalnızca Elviye-i Selase değil Ahıska ve Ahılkelek kazaları da Osmanlı’ya ilhak edilmiş oluyordu. Bu nedenle Brest Litowsk Antlaşması, Türkiye için büyük bir başarı olmuştur. Yapılan halkoylaması (plebisit) başta Ermeni, Gürcü ve Rus basınında kısmen de Alman basınında bazı tenkitlere yol açmış, iyi karşılanmamıştır (Gökdemir, 1998: 23-24).

Elviye-i Selase’nin ana vatana tekrar katılması sonucunda Ruslar tarafından oluşturulmuş olan idari teşkilatın yerine yeni bir kadro ihtiyacı ortaya çıkmış ve bu doğrultuda yeni bir teşkilatlanma için çalışmalara başlanılmıştı. Ancak planlandığı gibi bölgede hâkimiyet sağlanamamış ve Elviye-i Selase yeniden işgal edilmişti. Nitekim aynı yıl I. Dünya Savaşı sona ermiş ve savaş sonunda da 30 Ekim 1918’de Mondros Mütarekesi imzalanmıştı. Mondros Mütarekesi’ne göre Osmanlı Devleti, 1914 sınırlarına geri çekilecek ve bu doğrultuda Kafkasya’da tahliye edilecekti. Ayrıca İngilizler mütarekeye ek olarak Elviye-i Selase’nin de tahliyesini istemişlerdi (Aydın ve Ergün, 2019: 306). Bununla birlikte Ahmet İzzet Paşa’da 21 Ekim tarihinde Şark Orduları Grup Komutanlığı’na “9. Ordunun İran’ı ve yine Brest-Litowsk muahedesi ile Osmanlı Hükümeti’ne ilhak edilmemiş, bütün toprakların boşaltılması” emrini vermişti (Gökdemir, 1998: 31). Ordunun Kafkasya’dan çekileceği haberini alan Ahıska ve Ahılkelek Bölgeleri’ndeki Müslüman halk 9. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa’dan şu isteklerde bulunmuştur (Gökdemir, 1998: 35-36):

1. Osmanlı Hükümeti askerini geri çekmesin.
2. Askerlerin geri çekilmesi mecburi ise, İslami ahaliyi muhafaza için her kazada kâfi miktarda asker bırakılsın.
3. Kazalara gelecek Hristiyan ahalinin Müslüman halkı mahvetmemesi, Hristiyan askerlerinin bu kazalara gelmemesi ve sulh-i umuminin nihayetine kadar Müslümanların kendi haline ve müstakil bırakılarak Gürcü ve Ermeni hükümetlerinin esaretlerine düşmemesi temin edilsin. Bunun üzerine Erkan-ı Harbiye Riyaseti’ne başvuran Yakup Şevki Paşa Ahıska halkının taleplerini şöyle izah etmiştir. “Hülasa olarak, işbu İslam ahali, bizim asker çekilince, Hristiyanların gelip kendilerini mahv-ı perişan edeceklerinden korkuyorlar. Bu düşüncelerinde de haklılar. Binaenaleyh bu konuda herhalde müessir tedbir alınması lüzumludur. Bu arazinin tarafımızdan tahliyesi esnasında alakadar hükümetlerden murahhas ve kâfi

miktarda asker bırakılacağı hakkında fiilen de tatbik ve icrası temin ve tespit buyrulmuş ve bu şekil tatbik olmayacaksa, ahali-i İslamiyyenin himayesi maksadı ile bir şey yapıp yapılmayacağına dair emirlerinizin bildirilmesini istirham ediyorum” (Gökdemir, 1998: 35-36).

Mondros sonrasında ise bölge Ermeni ve Gürcü tehdidi altında kalmış ve Türk ordusunun çekildiği yerler olan Arpaçay’ın doğusundaki Ahıska, Ahılkelek, Iğdır, Nahçıvan ve çevresindeki halkta büyük bir endişe başlamıştı. Buradaki Türk ve Müslüman halk da bir yandan ordu birlikleri ile iç kısımlara doğru göçe, bir yandan da Ermeni çeteleri ve Gürcü tehlikesine karşı tedbirler alarak onlarla mücadele için hazırlanmaya başlamıştı. Nitekim bu çalışmalar sonucunda bölgede halkın da desteği ile milli teşkilatlanmalar oluşturulacaktı. Bu doğrultuda Ahıska ve Ahılkelek çevresinde 29 Ekim 1918’de Ahıska merkez olmak üzere Ömer Faik Bey’in başkanlığında ‘‘Ahıska Hükümeti Muvakkatı’’ (geçici) kuruldu. Kurulan bu hükümet ile 1829 tarihli Edirne Antlaşması sonrası Ruslara bırakılan ve aradan yüzyıl geçmiş olmasına rağmen varlığını korumaya çalışan Türk-İslam nüfusu kendi hükümetlerini kurmuşlar ve çeşitli ittifak arayışlarına dahi girmişlerdi. Bulundukları bölgede Ermeni nüfusunun ileri gelenleri ile ittifak yapmışlar ve Gürcü işgal hareketlerine karşı da gerekli önlemler alınarak müdafaa sağlamışlardı (Aydın ve Ergün, 2019: 307-308).

Bölgede kurulan Ahıska Hükümeti Muvakkatı’nın 100 yıllık bir esaret sonrasında ve yine diğer hükümetlerinde 40 yıllık bir Rus esaretinden sonra kurulmuş olmaları Rus hâkimiyeti dönemindeki halkın göçe zorlanarak yerlerinin başka milletlerle doldurulma çabalarına rağmen Türkler, ayakta kalmaya çalışmış ve asimile politikaları karşısında da milli benliklerini korumayı başarmışlardır (Aydın ve Ergün, 2019: 323).

2. 5. 1. 7. Batum Antlaşması Sonras Ahıskalıların Osmanlı’dan Talepleri

Rusya’daki 1917 Komünist İhtilali’nin getirdiği ‘‘oto determinasyon’’ hakkından yararlanmak isteyen Ahıska halkı da 12 Nisan 1918’de Türkiye’ye katılma kararı alarak bu kararı resmi bir müracaatla Osmanlı Devleti’ne iletiler (Saygılı, 2004: 96). Daha sonra Gürcistan Cumhuriyeti tarafından da kabul edilen Batum Antlaşması imzalandı.

4 Haziran 1918’de Osmanlı Devleti’nin Gürcistan, Azerbaycan Ermenistan ile ayrı ayrı imzaladığı Batum Antlaşması’na göre; Batum, Ahıska, Ahılkelek, Sürmeli, Gümrü, Nahçıvan ve Şerur Osmanlı Devleti’ne bağlanmıştı. Böylece 1829 Edirne, 1878 Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları ile kaybedilen topraklar geri alınarak tekrar ana vatan

ile birleştirilmişti. Fakat henüz mütareke imzalanmadan önce Ekim 1918'de Osmanlı Hükümeti, Brest-Litowsk Antlaşması ile kazanılan yerler dışındaki toprakların boşaltılması kararını aldı. Böylece 5 Aralık'ta Ahıska ve Ahılkelek ile Kafkasların doğu, kuzey ve güney bölgelerini terk eden Türk kuvvetleri 1877 sınırına çekilmişlerdi.

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Ateşkesi'nin 11. ve 15. maddeleri doğrudan Kafkasları ilgilendiriyordu. İngilizler, Osmanlı Hükümeti'ne Mondros Mütarekesi'nin 11. maddesine ek olarak verdikleri notada, bütün birliklerin cephaneleri ile Elviye-i Selase'nin terkinini istediler. Osmanlı Hükümeti'nin itirazlarına rağmen İngilizlerin isteği yerine getirilerek 10 Aralık'ta Elviye-i Selase'nin tahliyesine başlandı. 23 Ocak'ta da Batum Türk kuvvetleri tarafından boşaltıldı. Gerek Batum Antlaşması ile gerekse Brest Litowsk ile tekrar elde ettiğimiz topraklardan Türk ordusunun geri çekilmesinden sonra ortaya çıkabilecek Gürcü ve Ermeni tehlikesi karşısında bölgede gerçekleşen oluşum milli teşkilatlanmalardır. Nitekim 29 Ekim 1918 tarihinde Ahıska Hükümeti Muvakkatı, 5 Kasım 1918'de de Kars Milli Şurası gibi milli teşkilatlar kurulmuştur (Dayı, 2006: 94-98).

2. 5. 1. 8. Batum Antlaşması Sonrası Ahıska'da İdari Teşkilatlanma

Ahıska'nın Osmanlı egemenliğine geçmesi sonucunda burada askeri bir idare kurularak idari teşkilatlanma yoluna gidilmiştir. Ahıska'da kurulacak idari teşkilatlanma için Emin Bey mülkiye müfettişi olarak görevli kılınmıştır. Ayrıca Osmanlı Devleti, Batum Antlaşması ile topraklarına katılan Ahıska, Ahılkelek, Gümrü ve Sürmeli sancaklarında kurulacak idari teşkilat ile ilgili rapor hazırlaması için de Batum'da bulunan Müsteşar Abdülhalik Bey'i görevlendirmiştir. Ahıska'da bulunan Mülkiye Müfettişi Emin Bey, Ahıska'da yaptığı değerlendirmeleri 1918 tarihli bir telgrafla Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir (Dinç, 2015: 308). Telgrafta özetle: Bölgede daha önce istihdam olunan yerli memur ve jandarmalara bir süre maaş verilememiş olmasının suistimallere yol açtığını, şu anda maaş verilmeye başlandığını, mali memurluk gibi teknik görevleri yürütebilecek yetişmiş müslüman personel olmadığı için bu görevlere gayr-ı müslimlerden atama yapılabileceğini, Ahıska'da sıkıntısı çekilen gaz, şeker gibi maddelerin daha önce olduğu gibi patates karşılığında Tiflis'ten alınabileceğini, bu ihraca ve ithale izin verilmesini, Ahıska havalisindeki ormanların korunmasında korucuların yeterli olmadığını bunun için bölgeye üç orman müfettişinin gönderilmesini talep etmiştir. İstanbul'un gönderdiği cevap ise Ahıska'ya mülki memur gönderilme imkânının olmadığı, bu ihtiyacın maaş ödenerek Ahıska'dan karşılanması şeklinde olmuştur. Bu telgraf üzerine Emin Bey, Ahıska'da

maden ve orman ziraat mekteplerinde tahsil gören kişilerin istihdamının yapılmasını Dâhiliye Nezareti'ne 8 Ağustos 1918 tarihinde gönderdiği bir telgrafla istemiştir.

Emin Bey, Ahıska'da geçici görevle bulunduğu süre zarfında İstanbul'a gönderdiği 18 Ağustos 1918 tarihli telgrafında Ahıska'da bazı köylerde hayvan hastalıklarının da baş gösterdiğini bu sebeple de Rus idaresi dönemindeki baytar başını 1.700 kuruş maaşla görevlendirdiğini belirtmiştir. Bununla birlikte, Ahıska'da bulaşıcı hastalıkların baş göstermesi ve burada sıhhiye teşkilatının da kurulamamış olması nedeniyle bu hastalıklarla mücadele etmek için de askeri doktorlar görevlendirmiştir. Ayrıca Emin Bey, Ahıska'da okulların ne zaman açılacağı ve Müslüman talebe hakkında da Harbiye ve Maarif Nezareti'ni bilgilendirmiştir. İstanbul'dan gelen telgrafta ise mekteplerin Eylül başına kadar kapalı olduğu ifade edilmiştir.

17 Ağustos 1918 tarihinde Emin Bey, idari teşkilatlanma ile ilgili Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta Ahıska'da mülki ve askeri idare tam anlamıyla kurulmadıkça Ahıska'ya kaymakam tayininin mümkün olmayacağını da bildirmiştir. Bunun sebebini de Rus yönetimindeki memurların nüfuzlu kişiler olmalarından dolayı Osmanlı Devleti'nin zayıf idaresinin halkı memnun edememesine, yerli nahiye müdürlerinin de cahil olmasından dolayı her nevi suistimale karışmalarına dayandırmıştır.

Elviye-i Selase'deki idari teşkilatlanma görevi için Batum'da bulunan Dâhiliye Müsteşarı Abdülhalik Bey, Gümrü, Sürmeli, Ahıska ve Ahılkelek sancaklarının idareleri ile ilgili bir rapor hazırlamak amacı ile Gümrü ve Ahıska'yı bizzat yerinde gidip dolaşmıştır. Rusya dönemindeki bu sancakların idari teşkilatlanmasının şöyle olduğunu belirtmiştir: Ahıska'nın sancak merkeziyle beraber 3 kaza, 9 nahiye ve 180 köyden ibaret olduğunu nüfusunun 55.000 Müslüman, 17.000 Ermeni, 4.000 Hristiyan Gürcü, 2.300 Yahudi ve 1.700 Rum olmak üzere toplamda 80.000 kişinin yaşadığını bildirmiştir. Ahılkelek'te ise, 2 kaza 11 nahiye ve 63 köy olduğunu 5.500 Müslüman ve 62.000 Ermeni olmak üzere 67.500 kişi yaşadığını belirtmiştir. Gümrü nüfusunun çoğunu Ermeni teşkil ederken Ahıska nüfusunun çoğunluğunu Müslümanların teşkil ettiğini belirtmiştir. Rus idaresinin bu dört sancakta devamı noktasında fazla memura ihtiyaç duyulduğundan Sürmeli'nin Gümrü'ye, Ahılkelek'in de Ahıska'ya bağlanmasının daha iyi olacağını bildirmiştir. Gümrü ve Ahıska'ya birer mutasarrıf veya o dereceden birer memur, kazalara da imkân bulunursa birer kaymakam atanmasını önermiştir. Gümrü kasabası'nın Ermenistan ile sınır olması nedeniyle buraya bir polis müdürü ile polis gönderilmesi ayrıca

burada siyasi polis teşkilatının kurulması gerektiğinden de bahsetmiştir. Her iki liva merkezine birer sulh hâkiminin ve her kazaya olmasa da birkaç kazayı devren idare etmek amacıyla livaya bağlı yerler için ayrıca dört sulh hâkiminin gönderilmesini de istemiştir. Bununla birlikte Gümrü ve Ahıska sancaklarının Batum ve Kars livalarına tayin olunacak valiye bağlanabileceğinden de bahsetmiştir.

Abdülhalik Bey'in raporuna binaen 4 Eylül 1918 yılında Meclis-i Vükela'da Elviye-i Selase Ahıska, Sürmeli, Gümrü ve Ahılkelek'te kurulacak mülki, adli teşkilatın kadrolarının hazırlanması için kurulan komisyonun çalışması sonucu da Adliye, Maarif, Nafia, Maliye, Ticaret ve Dâhiliye Nezaretleri'ne bildirilmiştir. Bu bildiride: " Ahıska, Gümrü, Sürmeli, Ahılkelek'te henüz Osmanlı Devleti'ne ilhakı gerçekleşmediğinden burada Elviye-i Selase'de olduğu gibi kadro tanzimiyle memur izamına imkân görülmemiştir. Dolayısıyla Abdülhalik Bey'in de önerdiği gibi bunların iki liva şeklinde ayrılmasına ve burada geçer olan kanunların ise Elviye-i Selase'de geçer olan kanunlarının tatbiki veya da kanunların sonraya bırakılmasına ya da şu anlık Rus kanunlarının tatbiki veya sonraya bırakılmasının uygun olacağı " belirtilmiştir.

Ahıska'nın Meclis-i Vükela kararlarında belirtildiği gibi henüz Osmanlı Devleti'ne ilhakı gerçekleşmediğinden dolayı idari teşkilatlanma gerçekleşmemiş olmasına rağmen birtakım acil sorunları çözmek için görevliler tayin edilmiştir. Ancak teşkilatlanmanın tam olarak sağlanamaması sancakta sıkıntılara neden olmuştur. Bu durumdan muzdarip olan halk özellikle adliye teşkilatının kurulmamış olmasını şikâyet etmiştir. Bunun üzerine Ahıska'da adliye teşkilatının kuruluşuna kadar Batum'daki hukuk mahkemesi Ahıska'daki davalara yetkili kılınmıştır (Dinç, 2015: 308-312).

2. 6. Çarlık Rusya Dönemi Ahıska İdari Yapısı ve Göçler

2. 6. 1. Çarlık Rusya Dönemi Ahıska Bölgesi'nin İdari Yapısı

Rusya'nın Kafkasları kolonileştirmesi uzun bir sürede meydana gelmiştir. Bölgenin etno-sosyolojik yapısının çeşitli olması ve imparatorluğa farklı dönemlerde farklı şekillerde bağlanması nedeniyle burada oluşturulan mülki idare taksimatı da zamanla oluşturulabilmiştir. Rusların Kafkasları kolonize sürecinin ilk dönemi, Küçük Kaynarca Antlaşması ile başlayıp, Türkmençay (1828) ve Edirne (1829) Antlaşmaları'na kadar geçen süreyi kapsamaktadır. Rusya, bu antlaşmalar ile bölgede ele geçirdiği toprakları uluslararası platformda da kendine ait olduğunu kabul ettirmiştir. Böylece 1830 yılına doğru Güney Kafkasya tam anlamı ile askeri ve politik açıdan Rusya'nın hâkimiyetine girmiştir (Doğan,

2013: 697-698). Edirne Antlaşması (1829) ile Çıldır Eyaleti'nin merkezi olan Ahıska ve eyaletin diğer kazaları olan Ahılkelek, Azgur, Bedre, Çeçerek, Kobliyan (Altunkale), Hırtıs Rus işgalinde kalmıştır. Böylece Ruslar Gürcistan'da uygulamış oldukları idari yapıyı burada da uygulaması sonucunda, Ahıska Tiflis Guberniyası'nın Uyezd'i (ilçe) haline gelmiştir. Ruslar, 1801'de Gürcistan Bölgesi'nin imparatorluğa katıldığını ilan ettikten sonra Gürcistan'da idari, reformlara başladılar (Dinç,2015: 205). Ancak Kafkasya'nın kendine özgü yapısından dolayı Rusya'nın bu idari reformları hemen uygulayabilmesi mümkün değildi. Rusya, bundan dolayı kendinden önce bölgede devam eden uygulamaları geçici bir süre benimsemek zorunda kalmıştır. Örneğin; Borçalı Sultanlığı, Ahıska Paşalığı gibi isimlendirmeler bölgede belli bir süre daha devam etmiştir (Dvali, 2019: 214).

Çar I. Aleksandr, bölgede yeni idari yapıyı uygulamaya koymak için General Knorring'i tayin etmiştir. Knorring, Kafkasya Orduları Başkomutanı ve Genel Valisi statüsüyle Gürcistan başta olmak üzere, Kafkasya'nın kuzey ve güneyindeki tüm bölgelerin askeri ve idari yönden en yüksek yetkili kişisi olarak tayin edilmişti. 1801'de Gürcistan'ın yönetimi için de Tiflis'te, "Gürcistan Yüksek Meclis Hükümeti" kurulmuştur. Meclis başkanı, tüm Kafkasya Bölgesi'nden sorumlu genel vali statüsünde ayrıca Rusya'nın Kafkasya Orduları Başkomutanı idi. Meclis Hükümeti'nin üyeleri; Kafkasya Orduları Başkomutanı, yargı başkanı, yürütme organı başkanı, tarım işleri sorumlusu, maliye sorumlusu ve bunlara yardımcı olmak amacıyla atanmış danışmanlardan oluşmaktaydı. Yürütme organının başkanı, Rusya'nın Gürcistan'daki Kafkas Orduları Başkomutanı'ndan sonra gelen yetkili kişisi idi. Tarım ve Maliye işlerinin başına bir Rus memur ve onlara yardımcı olarak da dört tane Gürcü danışman atanmıştır. Yargı organının başına da bir Rus tayin edilmiş yardımcısı da Gürcülerden seçilmişti.

Gürcistan Bölgesi idari olarak 5 bölgeye ayrılmış, bölgeler de ilçe konumunda olan uyezdler ayrılmuştur. Her şehrin polis ve adliye teşkilatları yeniden düzenlenmiş ve kapitan-ispravnik ünvanı ile atanan Rus subayları, polis teşkilatının da başı sayılmıştır.

Rusya, İran ile Türkmençay Antlaşması'nı (1828), Osmanlı Devleti ile de Edirne Antlaşması'nı (1829) imzaladıktan sonra Kafkasya'nın güneyinde elde ettiği bölgelerde yeni bir idari yapıya daha ihtiyaç hissetmişti. Zaten 1801 yılında şekillenen idari yapıda birtakım değişiklikler yapılması gerektiğini bölgede görev yapan genel valiler bildirmişti. Öyleki, Genel Vali İvan Feodoroviç Paskeviç'in 1830 tarihli raporunda mevcut idare sisteminde bir bütünlük meydana getirecek idare sisteminin, bir kanun uygulamasının

olmadığından bahsetmişti. Her yerde Gürcü ve Müslüman idare sistemi ile Rus idare sisteminin birlikte uygulandığı garip bir yapının olduğunu bildirmişti. Ayrıca Paskeviç, Güney Kafkasya’da imparatorlukta uygulanan guberniya sisteminin ve sivil idare yapısının kurulmasını önermişti. Bunun üzerine Çarlık Rusyası’da bölgede idari yapıyı yeniden düzenlemek için çalışmalara başlamıştı (Dinç, 2015: 205-206).

1828 ve 1829 yıllarında Osmanlı Devleti ve İran arasında yapılan savaşların sonucunda sınırlarını Ağrı Dağı vadisine ve Osmanlı Gürcistanı’na (Ahıska) kadar genişleten Rusya, sınırlarına Revan ve Nahçıvan Hanlıkları’nı da dâhil ederek bu bölgede Ermeni Oblastı’nı (eyalet, bölge) kurmuştu. Meshet Cavahetiya Bölgesi’ni ise Gürcü Guberniyası’na bağlamıştı.

1835 yılında Çarlık’a bağlı olan Güney Kafkasya Bölgesi’nin idari taksimatı şu şekilde oluşturulmuştur: 1- Gürcistan 2- İmeretti 3- Guriya 4- Mingrel Knezliği (Svan toprakları ile) 5- Abhazya Knezliği 6- Ahasikhe Vilayeti 7- Ermeni Eyaleti 8- Müslüman Vilayetleri: Şeki, Karabağ, Şirvan 9- Talış Vilayeti 10- Çaro-Belokan Eyaleti (Oblast) 11- Elisuy Sultanlığı 12- Bolgadar toprakları (Zemli Bolgodar) 13- Avar Hanlığı 14- Dağıstan: Bakü, Kuban, Derbend Vilayetleri. Bu idari birimlerden Gürcistan, İmeretti, Guriya, Ahasikhe Vilayeti, Ermeni Eyaleti, Talış Vilayeti, Müslüman Vilayetleri, Çaro Belokan Eyaleti ve Güney Dağıstan doğrudan Rusya’ya bağlı idiler. Bunların dışındaki mülki idari birimler ise kendi yöneticileri tarafından idare edilmekte ve dolaylı yoldan Rusya’ya bağlı durumda idiler (Doğan, 2013: 699-700). Kafkasya’da 1840, 1846 ve 1849 yıllarında Rusya tarafından yapılan coğrafi ve idari taksimatla bölgenin birçok şehrine Guberniya(vilayet) ve Uyezd (ilçe) statüsü verilmiştir (Buntürk, 2005: 32).

Rusya Devlet Meclisi’nde görüşülüp Çar tarafından onaylanan, Kafkasya bölgesinde 1840 yılında yapılacak olan idari reformlar ise şu şekildedir. “Yapılan bu düzenlemeye göre, bütün Güney Kafkasya Bölgesi’nde, Gürcistan-İmereti Guberniyası ve Kaspi (Hazar) Oblast’ı olmak üzere iki ana idari taksimat yapıldı. Kaspi Eyaleti’nde özel bir askeri idare kurulacaktı. Diğer taraftan bu proje ile bölgede yeni bir idari taksimat sistemi geliştirilmiş oldu. Zira bölge bir Guberniya ve Oblast’a, bunlar Uyezd’lere, Uyezd’ler de Uçastok’lara bölünmüştü. Gürcü-İmeretti Guberniyası, Tiflis, Gori, Telav, Belokan, Kutay, Yelizavetpol, Aleksandrapol, Erivan, Nahçıvan, Ahıska ve Guri olmak üzere 11 Uyezd’den oluşmaktaydı. Kaspi Oblast’ı ise, Şirvan, Karabağ, Şekin, Talış, Bakü ve askeri okrug (bölge) içerisinde bulunan Derbend ve Kubin Uyezd’lerinden oluşmaktaydı. Bu 18 Uyezd

ise 72 Uçastok'a (saha/mıntıka) bölündü. Ermeni Oblast'ı kaldırıldı ". Böylece bu düzenleme ile Güney Kafkasya'da Rus İmparatorluğu için karakteristik özelliği olan bürokratik merkeziyetçi bir idare sistemi kurulmuş oldu.

1840 reformlarından sonra bölgede yeni bir düzenlemeye gidilerek Kafkasya Valiliği kuruldu. 1846 yılında ise, yeni bir mülki idare taksimatı yapıldı. Aralık 1846 tarihli Güney Kafkasya mülki taksimatı hakkında hazırlanan nizamname Çar tarafından kabul edilmişti. Hazırlanan bu nizamnameye göre Güney Kafkasya Bölgesi 4 Guberniya'ya ayrılmıştı. Bunlar: Tiflis, Kutais, Şemahi ve Derbend'dir (Doğan, 2013: 701). Ayrıca Kutais vilayetine bağlanan Ahıska kazası da 1846 yılında dört nahiyeye ayrılmıştı. Bunlar; kuzeyde Kobliantski ve Atshurski, ortada Hertvinskve güneyde ise Ahılkelek yer alıyordu. 1867'de ise Kutais vilayetinden ayrılarak Tiflis vilayetine bağlandı (Nato,2019; 218). 1849 yılında yapılan düzenleme ile de Erivan Guberniyası kuruldu. Ardından Kaspi (Hazar) Oblastı, Şemahi ve Derbend Guberniya'larına dönüştürüldü. Ruslar, Kafkaslardaki bu idari düzenlemeleri daha sonraki yıllarda da devam ettirmişlerdir. Rusya'nın bu idari düzenlemelerdeki amacı bölgenin Rusya'ya sorunsuz bir şekilde bağlanmasını ve bölgenin stratejik menfaatlerinin imparatorluğa kazandırılmasını sağlamaktı (Doğan, 2013: 701-702). 1860'lı yıllarda ise Kafkasya, tamamen Rusya'ya bağlanmış durumda idi.

Aralık 1865'te Kafkasya'da yönetimin yeniden yapılandırılması hakkında taslak hazırlandı. 1867 yılında kabul edilen bu taslak Kafkasya'nın siyasi ve ekonomik yapısında birçok değişiklik içermekte idi. Değişiklik ile yönetime çok büyük yetkiler verilmişti (Buntürk, 2005: 43). XIX. yüzyılın son çeyreğinde ise Tiflis vilayeti dokuz kaza ve bir adet de okrug'dan oluşmakta idi. Bunlar: Tiflis, Ahılkelek, Ahıska, Borçalı, Gori, Duşeti, Telav, Tianeti, Signah ve Zakatala Okrug'u idi "

Tiflis Vilayeti'ne bağlı olan kaza ve okrug'ların kendilerine özgü bir yapısı bulunmakta idi. Rus idari sisteminde kaza, uyezd karşılığı olarak, okrug'da aslında kaza yerine kullanılmakla birlikte anlam bakımından Oblast'ların idari bölünmesine karşılık kullanılmaktadır. Tiflis kazası ise Kafkasya Genel Valiliği'nin ikamet ettiği yer olmasından dolayı merkezi bir kaza statüsündedir (Dvali, 2019: 216-217).

Kasım 1875'te ise verilen bir kararname ile geniş yetkiler içeren Genel Vali Yardımcılığı görevi ihdas edilmişti. Genel Valilik bünyesinde de Yönetim Şurası kuruldu. 1881 yılında Kafkasya Genel Valiliği kaldırılmış, yetkileri de Kafkasya Başkomutanlığı sivil yönetimine devredilmişti. Başkomutanlık, aynı zamanda bölgenin askeri idaresini de

elinde bulunduruyordu. Fakat sivil yönetimin yetkileri sınırlandırıldı. 1883'ün Nisan ayında Kafkasya'da yönetimin yeniden yapılandırılması konusunda yeni bir kararname çıkarıldı. Bu kararname Kafkasya Başkomutanlığı sivil yönetimi tarafından özel bir komisyonla hazırlandı. Böylece Kafkasya Bölgesi'nde bölge yönetimi yeniden kurulmuş oldu. Bu siyasi yönetim 1905 yılına kadar devam etti. 1905 yılında da Genel Valilik yeniden kuruldu. Ayrıca bu kararname ile kazaların yüzölçümü küçültülmüş ve sayıları da artırılmıştı. 1867 yılında kaza sayısı 18'den 29'a çıkarılmış, 1888 yılında da Kafkasya'daki 5 Guberniya'da (vilayet) kazaların sayısı 37'ye çıkarılmıştı.

Kafkasya Genel Valiliği birçok guberniyalar (vilayet) ve oblastlardan (2. derece bölge) meydana gelmekteydi. Guberniyalar; Tiflis, Kutayis, Elizavetpol, Bakü, Erivan, Çernomorsk, Stavropol'dur. Batum ve Artvin sancakları Tiflis Guberniyası'na bağlanmışken Kars sancağı genişletilmiş, Kuban, Terek ve Dağıstan gibi doğrudan genel valiliğe bağlı bir oblast (bölge) haline getirilmişti. Kars, Ardahan (Ahıska) ve Batum'dan ibaret Elviye-i Selase (üç sancak) Bölgesi'nden Ardahan sancağının Ardahan kazasını Batum'a, Ardahan sancağı ile Oltu kazasını Kars'a bağlayarak Kars ve Batum Oblastları'nı kurdular. Kars Oblastı; Kars, Kağızman, Oltu ve Ardahan olmak üzere dört ana kazadan (okrugdan) meydana gelmekteydi. Rus arazi nizamnamesince bu iki vilayetteki halkın toprak mülkiyetleri ellerinden alınarak, Rus devlet hazinesine aktarıldı. Bu nedenle buradan göç eden Türk halkı tapulu arazilerini hiç kimseye satamamışlardır. Aynı zamanda işgalci Rus yönetimi, yeni işgal bölgelerinde Ahıska ve Ahılkelek'te yaptığı gibi Türk izlerini taşıyan tarihi eserleri yıkıp yok etmişlerdir (Buntürk, 2005: 43-45).

2. 6. 2. Ahıska'ya Yapılan Göçler ve Nedenleri

Rusya XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti ve İran ile girdiği savaşlardan galip çıkmış ve bu devletlerle çeşitli antlaşmalar imzalamıştı. Kafkasya'nın Rusların sömürgeci uygulamaları ile baskı altına alındığı bu dönemde Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) antlaşmaları sonucunda İran, Aras'ın kuzeyindeki yerleri ve Erivan'ı Ruslara terk etmek zorunda kalmıştı. Böylece İran Güney Kafkasya üzerindeki egemenliğini kaybetmiştir. Türkmençay Antlaşması ile Kafkasya'da Ermeni nüfusunun artışına yönelik Rus siyasetinin ilk adımı atılmıştı. Antlaşmanın 15. maddesine göre Güney Azerbaycan'da yaşayan Ermenilerden isteyenler bir yıl içerisinde Rusya'ya göç edebilecekleri gibi İran'ın bu konuda bölge Ermenilerine karşı müdahalede bulunması da engellenmiştir. Rusya, Kafkaslar'da kontrolü ele geçirmek için 1828'de Revan ve Nahçıvan Hanlıkları'nı

birleştirip bu bölgede bir Ermeni Vilayeti'ni kurmuştur. Rusya'nın bu politikasının amacı bölgede bir Ermeni Devleti kurmak istemesidir. Ruslar, Türkmençay Antlaşması'nın akabinde de göç ettirme işine başlayarak 3,5 ay gibi kısa bir zamanda Azerbaycan'dan Rusya'ya 8.000'den fazla Ermeni aileyi nakletmiştir. Böylece Rusya, Ermeniler sayesinde güneyde bir güvenlik hattı teşkil etmeye çalışmıştır. Araştırmacılar bu antlaşmadan sonra Ahıska ve Ahılkelek Bölgeleri'ne 50 bin Ermeninin yerleştirildiğini ifade etmektedir (Hazar, 2017: 526).

1829 tarihli Edirne Antlaşması'ndan sonra Osmanlı sınırlarında yaşayan Ermenilere, Rus topraklarına göçmeleri için 18 aylık bir süre tanındı. Ermeniler ve Yunanlıların Rus-Türk Savaşı'nda (1828-1829) Rusya'ya yardım etmelerinden dolayı Rus-Türk sınırlarına yerleştirilmeleri öngörülmüştü. Ermenilerin Rus-Türk sınırına yerleştirilme teklifini ileri süren Rus Başkomutanı Paskeviç, Gürcistan ve Kafkasya Bölgeleri'ndeki 10.000 Ermeni ailesinin yerleştirilmesini sağlamak için görev aldı. Rus Savunma Bakanı A. İ. Çernişev, Kasım 1829'da Paskeviç'e gönderdiği yazısında Rus ordularına yaptıkları yardımları ileri sürerek, ileride çıkabilecek savaşlarda bu ahalinin kullanılması için getirilecek olan Ermenilerin Ahıska'ya yerleştirilmesi gerektiğini belirtmişti (Buntürk, 2005: 29).

İstatistiklere göre Rus General Paskeviç tarafından Erzurum'dan 36.440, Kars'tan 70.220 ve Ardahan'dan getirilen 335 Ermeninin çoğunluğu Ahıska ve Ahılkelek Bölgeleri'ne yerleştirilmiştir. Ayrıca bölgedeki Rus baskısı yanında Ermenilerin de saldırgan tutum izlemesi sonucu Ahıska ve Ahılkelek'ten göç eden Türk grupları da olmuştur. Bundan da anlaşılabileceği üzere senkronize bir çalışma yürütülmüştür. Yani Türkler Ahıska'dan göçe zorlanmakla birlikte Doğu Anadolu'daki Ermeniler de Ahıska ve civarına göç ettirilmiştir. Sayısı tam olarak belli olmamakla birlikte çeşitli kaynaklarda Anadolu'dan göç eden Ermeni nüfusunun 90.000-100.000 arasında olduğu kaydedilmiştir. Kars'tan 2.467, Ardahan'dan 67, Bayezid'den 4.216 ve Erzurum'dan 7.298 aile göç ettirilmiştir. Ermenilerin yerleştikleri yerler ise; 1.050 aile Borçalı ve Tsalki civarı ve Pembek ile Şuragel Bölgesi'ne, 5.000 aile de Ahıska ve çevresine, geriye kalanlar ise Ermeni Vilayeti, Gökçe Böl çevresine yerleştirilmişlerdir (Çaycıoğlu, 2018: 176).

Büyük vaatlerle Ruslar tarafından göç ettirilip Ahıska, Ahılkelek ve civarına yerleştirilen Ermeniler, burada istedikleri rahata kavuşamamışlardır. Çünkü Pologenia Yasası nedeniyle Ermeniler zarara uğratılmış, vergi ve askerlik konularında da sorumlu tutulmaları onlara ayrı bir yük oluşturmuş ve yoksulluk içerisinde kalmışlardır. Bundan da

anlaşılacağı üzere Rusya, kendi siyasi çıkarları için Ermeni ve diğer gayri müslim unsurları hedefleri doğrultusunda bir araç olarak kullanmışlardır (Hazar, 2017: 527).

Esasında Rusya'nın bu faaliyetlerine baktığımızda 1829 yılında imzalanan Edirne Antlaşması ile Rusya'ya savaş tazminatı olarak bırakılan Ahıska, Ahılkelek, Kobliyan ve Çeçerek'in de bir nevi kara günleri başlamış oldu diyebiliriz (Aliyev, 2017: 484). Rusya'nın kolonizasyon siyasetinin gereği Müslüman ahaliyi buradan göç ettirerek, buralara yeni Hristiyan topluluklar getirip yerleştirmektir. Rusya bu bölgede tampon bir Ermeni Eyaleti oluşturmakla bölgenin kontrolünü elinde bulundurmaya amaçlamıştı. Rusya Doğu Anadolu, İran ve Azerbaycan'dan göç ettirerek getirdiği Ermenileri bu topraklara yerleştirip, güneyindeki iki Müslüman Türk komşusuna karşı bir Ermeni Bölgesi oluşturup burayı bu iki devlete karşı bir saldırı üssü olarak kullanmak istemiştir (Dinç, 2015: 209-210).

Rus istilas ve Edirne Antlaşması'ndan sonra Ahıska ve çevresinin demografik yapısı değiştirilirken Müslüman nüfusun bölgeyi terk etmesi ile azalan nüfus da hızlı bir artış göstermiştir. Göçmen Ermeni nüfusu Ahıska kazasının etnik yapısını değişikliğe uğratmış ve Ahıska kazasındaki şehirli nüfusun %91,8'ini Ermeniler oluşturmuştur. Ermeniler ile dolan şehir için İngiliz seyyahı F. B. Linç, yukarıda da ifade edildiği üzere şu sözü söylemiştir. "Ahıska gerçek bir Hristiyan şehrine dönüşmüştür". Çarlık Rusyası bölgenin Hristiyanlaşabilmesi için yalnızca Ermenileri değil 1842'de Vürtemberg'li (Almanya'da eyalet) 10 Alman ailesini de Ahıska'ya yerleştirip burada Freyental Kolonisi'ni kurmuştur. 1846'da Tavrida Vilayeti'nden getirdikleri 8 Dukhoboru da (Rus kökenli dindar grup) bu koloniye yerleştirmiştir. Ayrıca Protestanlığı kabul etmediklerinden dolayı 1841 yılında sürgün edilen Dukhoborlar'dan 5.000 kişi Ahılkelek Kazası'na yerleştirilmiş ve bunlardan 8 köy teşkil edilmiştir. 1886'daki resmi sayımlarda Ahılkelek ve Borçalı Kazaları'nda 7.132 Dukhobor'un yaşadığı bildirilmektedir (Dinç, 2015: 214-215).

Alman göçmenlerin Kafkasya'ya yerleşme isteklerine sıcak bakmayan Rus Hükümeti, daha sonra Hristiyan oldukları için buna izin vermek zorunda kalmıştır. 1846 yılında da Tavrida Guberniyası'ndan getirilen 8 aile de buradaki koloniye yerleştirildi. Böylece XIX. yüzyılın sonlarında Tiflis Guberniyası'na bağlı Ahıska'nın köylerinde tamamı Dukhoborlardan oluşan 6.323 Rus kolonisi bulunmakta idi (Buntürk, 2005: 31).

1864 verilerine göre Ahıska'nın merkezinde kayıtlı olan 15.000 kişinin yaşadığı ve Ahıska nüfusunun %81'i nin kırsal bölgelerde yaşadığı bilinmektedir. Kırsal bölgelerde

yaşayan 58. 5 binlik nüfusun %34'ünün Ermeni kökenli olduğu kaydedilmiştir. Buda 1829'dan itibaren bölgenin Ruslar'a ilhakıyla bölgeden göç eden Müslüman halkın yerine yerleştirilen Ermenilerin bölgenin etnik yapısını kısa sürede nasıl değiştirdiğini göstermektedir (Mirdas, 2016: 22).

1877-1878 yıllarındaki Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda Rusların işgal sahasını genişletmesiyle bölgeden yapılan göçlerde hız kazanmıştır. Yaşanılan göçlerle birlikte bölgedeki Türk nüfusunun ciddi oranda düştüğünü söyleyebiliriz şöyleki, Ahılkelek ve Ahalçikh şehirlerinde genel nüfusa oranla %31 yani 43.300 Türk, buna karşın %48 oranla Ermeniler olmak üzere toplamda nüfus 141.500 civarında idi. Daha sonra buranın yerli halkının Ruslar tarafından boşaltılması ile boşalan yerlere Osmanlı ve İran'dan göçürdükleri Ermeniler'i iskân ettirmeleriyle nüfus Ermeniler lehine artış gösterecektir. Rusların Güney Kafkasya Bölgesi'nde Ermeni nüfusunu artırmak istemesindeki asıl amaç bölgede çoğunluğu oluşturan Türk ve Müslümanlar üzerinde hem siyasal açıdan hem de nüfus yönüyle üstünlük kurmaktır. Rusya'nın bu emellerinde Osmanlı'da olduğu gibi Ahıska Bölgesi'nde de Rusları destekleyen ve böylece bölgede bir Ermeni Devleti kurma amacı taşıyan, ayrıca Ermeni ayaklanmalarının da teşvikçisi olan Hınçak Örgütü gizli komitesinin faaliyetleri de etkili olmuştur (Hazar, 2017: 528).

Bunlara ek olarak Rusya, Kafkasları Ruslaştırmak ve Hristiyanlaştırmak için sadece Ermenileri değil diğer Hristiyan halkları da Kafkaslara göç ettirmiştir. Örneğin; Yunan, Alman, Malakan, Dukhobor, Polonyalı ve Ruslar da göç ettirilmiştir. Böylece Rusya, Türk sınırında Ermeniler'den ve diğer Hristiyan unsurlardan oluşan ve Rusya'ya daima bağlı bir Hristiyan halk oluşturmaya hedeflemiştir (Aliyev, 2017: 486).

2. 6. 3. Ahıska'dan Yapılan Göçler

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Ermeniler ve Rumlar'ın Rusya'yı desteklemeleri ve onlara yardım etmelerinden dolayı Rus-Türk sınırına yerleştirilmeleri öngörülmüştü. Nitekim Rus Savunma Bakanı A. İ. Çernişev'in 1929'da Rus General Paskeviç'e gönderdiği yazısında Rus ordusuna yaptıkları hizmetlerden dolayı ileride karşılaşılabilecek savaşlarda bu ahalinin yeniden kullanılması, getirilecek olan Ermenilerin Ahıska sınırlarına yerleştirilmesinin gerektiğini belirtmiştir. Böylece Ahıska'nın Ruslar tarafından işgaliyle buradaki Türkler 5-6 ay gibi bir süre içerisinde Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmışlardır (Aliyev, 2017: 486).

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı ile Rusların Ahıska'ya ilerlemesi üzerine şehirde eli silah tutamayacak durumda olan binlerce kişi Erzincan, Erzurum vilayetlerine göç etmek zorunda kalmıştır. Esasında Ahıska Bölgesi'nden ve Kafkaslar'dan gelen en büyük göç Kırım Savaşı'ndan sonra başlamıştır. Kırım Savaşı'nın kaybedilmesinden sonra bunun acısını Kafkaslar'daki bağımsızlık hareketini yok ederek çıkarmaya çalışan Rusya, bölgede isyanın intikamını alacak katliamlara başladığı gibi Müslümanlara Osmanlı Devleti'ne göç etmeleri ya da gösterilecek bölgeye yapılacak sürgünü kabul etmelerini teklif etmişti. Bunun üzerine Osmanlı'ya sığınmak isteyen halk Karadeniz sahillerine akın etmiştir. Rusya, göç hareketini hızlandırmak için evleri yakıp yıkarken Rusya'nın İstanbul Büyükelçiliği'nde Osmanlı hükümetine, göç etmek isteyenlerin kabul edilmesini, aksi halde kan döküleceğini bildirmiştir. Bununla birlikte yerli halkı topraklarından göçe zorlayan Rusya, Müslümanlara ait topraklara da Hristiyan unsurları yerleştirmiştir. (Dinç, 2015: 219-222). 1828 yılında Rusya'nın Bedre, Azgur, Ahıska, Ahılkelek, Kobliyan gibi yerleri işgali ile başlayan Kırım Savaşı sonucunda daha da yoğunlaşan Ahıska Bölgesi'ndeki göçler Berlin Antlaşması ile süreklilik kazanmıştır (Dinç, 2015: 223).

Osmanlı Devleti'nin 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nı kaybetmesi ile Rusya Kars, Ardahan ve Batum'u almış ve böylece Kafkasya'dan yeni bir göç dalgası daha başlamıştır (Hasanoğlu, 2016: 13). Bununla birlikte iki devlet arasında imzalanan 1878 tarihli Ayastefanos Antlaşması'nın 21. maddesi ile Rusya'ya terk edilen topraklardaki halkın geleceği ile ilgili şu kararlar alınmıştır: Rusya'ya bırakılan yerlerin halkı başka yere gidip oturmak istedikleri takdirde, mülklerini satıp çekilmekte serbest olacaklardır. Bu hususta kendilerine bu sözleşmenin tasdiki tarihinden itibaren üç sene mühlet verilmiştir. Söz konusu mühletin bitiminde, mülklerini satıp memleketten çıkmamış olanlar, Rus tabiiyetinde kalacaklardır. Bu madde ile Berlin Antlaşması sonrasında Osmanlı topraklarına yoğun bir dalgası başlamış oldu (Dinç, 2015: 222-223).

1878 yılından sonra bazı Ahıskalıların Anadolu'yu belli bir süreliğine ziyaret etme isteklerini beyan eden dilekçeler verdiği kısa süreliğine de olsa Anadolu'ya geldikleri ve daha sonra da iltica taleplerinin olduğu görülmüştür. 1886'da Ardahan, Tiflis, Ahıska, Kars, Batum ve Çıldır gibi yerlerden 5.000'den fazla kişinin Osmanlı'ya sığınma isteği üzerine Osmanlı Devleti, Rusya Devleti nezdinde girişimlerde bulunmuş ve daha sonraki yıllarda da Anadolu'ya küçük gruplar halinde göçler yaşanmıştır. Örneğin; 1892 yılında 40 hane ve 282 kişiden oluşan Ahıska muhaciri Samsun Limanı'na, 1893 yılı sonunda 270 kişilik bir grup ve 1894'te de 200 kişilik bir grup daha gemiyle Samsun Limanı'na gelmiştir

(Hasanoğlu, 2016: 13). 1900 tarihinde ise Ahıska ve Kars'tan gelen 80 hane Cebel-i Bereket'teki (bugünkü Osmaniye ve çevresi) Çardak Yaylası'na yerleştirilmiştir. 1901'de Anadolu'ya gelen 12 hanelik Ahıska muhaciri de Amasya'nın Mecidözü Kazası'ndaki İlicik? Bölgesi'ne yerleştirilmiştir (Dinç, 2015: 232).

Ekim 1917'de Bolşevik Devrimi ile Çarlık Rusyası'nın yıkılıp Bolşevikler tarafından komünist yönetimin kurulması ile Ahıska ve Ahılkelek halkı da Sovyetlerin ilan ettiği Barış Dekreti (Barış Kararnamesi) ve Rusya'daki Milletlerin Halklarına Ait Deklarasyonu'na dayanarak Nisan 1918'de Anadolu'ya katılmak istediklerini bildirmiş ve Osmanlı Devleti'de bu isteği kabul etmiştir (Hasanoğlu, 2016: 13).

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda başlayan Ahıskalıların göç hareketi Kırım Savaşı ve 1877-1878 savaşları sonrasında da devam eden Ahıska Türklerinin göç hareketleri Kafkaslar'daki Dağıstan, Nogay ve Çerkez'lerin göç hareketleri gibi kitlesel olmamıştır. Genelde peyderpey gelmişlerdir. Anadolu'ya göç eden Ahıska Türkleri genelde başta Erzurum, Ağrı, Muş, Eskişehir, Bursa, Afyon, Yozgat, Adana, Dört Yol, Çorum, Amasya gibi illere yerleştirilmişlerdir (Dinç, 2015: 233). Ahıskalılar ile diğer Müslümanların Anadolu'ya olan göçleri 1865 yılına kadar devam etmiştir. Bu tarihten sonra yapılan göçler ise münferit olarak devam etmiştir. Fakat Anadolu'ya gelip yerleşenlerin sayısı hakkında belgeler ışığında net bir şey söylemek mümkün değildir (Dinç, 2015: 229).

2. 6. 4. Ermenilerin Ahıska'ya Göç Ettirilme Politikası

Çine kadar uzanan geniş bir sahada Orta Asya içlerine ve Pasifik Okyanusu'na doğru yayılma politikası taşıyan Rusya, karaya hapsedilmiş coğrafyasını sıcak denizlere taşımayı diğer yandan da Osmanlı topraklarını kontrol etmeyi amaçlayan bir dış siyaset taşımakta idi. Rusya bu ikinci amacına ulaşabilmek için, Anadolu'daki Ermenilerin milli duygularını ve özlemlerini tahrik etmek suretiyle Osmanlı Devleti'ni içten zayıflatmaya çalıştı (Toksoy, 2015: 43). Çarlık Rusyası'nın Anadolu'daki Ermenileri Ahıska ve Ahılkelek gibi bölgelere yerleştirme politikasının önemli nedenlerinden biri Osmanlı Devleti'nin sınır bölgelerinde yaşayan halkın çoğunluğunun Türk ve Müslüman olmasıdır. Bu nedenle Rusya, kendisine daha sadık olan Ermenilerin bu sınır bölgelerinde yaşamalarını istemiştir (Guniava, 2007: 5).

Rusya ve İran arasında 1828'de imzalanan Türkmençay Antlaşması'na göre Ruslar, Kuzey Azerbaycan topraklarını, Kür ve Aras Nehirleri arasındaki yerleri, Revan ve

Nahçıvan'ı ele geçirdiler. Böylece tarihi bir fırsat yakalayan Ruslar, Ermeni Kilisesi'nin yardımı ile de Güney Azerbaycan'dan kırk bin kadar Ermeni'yi Revan topraklarına göç ettirdi. Bununla birlikte Rusya, bu antlaşma ile ele geçirdiği bölgeleri Ermeni İli olarak ilan etti. Rusya'nın buradaki amacı buraya yerleşen Ermeniler sayesinde bölgeye ekonomik açıdan bir canlılık kazandırmak, askerî açıdan faydalar sağlamak ve bir güvenlik koridoru oluşturmaktı. Ayrıca ileride yaşanabilecek işgaller içinde önemli stratejik bir üs olarak bölgeyi kullanmaktı.

Rusya'nın Güney Kafkasya'da kurmaya çalıştığı Ermeni Devleti, Osmanlı ve İran sınırlarına kadar uzanan tampon bir bölge olacak ve Ruslar, Osmanlı'nın ve İran'ın Kafkaslara doğru ilerleyip buradaki Türk ve Müslüman halklarını kurtarma girişimlerini de önlemiş olacaktı (Toksoy, 2015: 46-48). Ayrıca Çarlık Rusyası imparatorluğun güneyinde yaşayan eski nüfustan kurtulmak ve bu bölgeyi kolayca Ruslaştırıp Hristiyanlaştırmak amacıyla 1828 yılında İran'dan yaklaşık 8.000 aile, yani 40.000 kişiden fazla Ermeni'yi Rusya'ya göç ettirmiştir. Bununla birlikte Edirne Antlaşması'nın 13. maddesine dayanarak Doğu Anadolu'dan göç ettirilen Ermenilerin sayısı tam olarak belli olmasa da 20.000-24.000 hane ve 100.000-120.000 arası Ermeni nüfusu da çeşitli vaatlerle Rusya'ya göç ettirilmiştir (Saydam, 1997: 79). Resmi Osmanlı kayıtlarına göre Erzurum'dan göçen Ermenilerin durumu aşağıdaki tabloda gösterilmiştir (Aliyev, 2017: 487).

Tablo 5. Erzurum'dan Göçen Ermenilerin Resmi Osmanlı Kayıtları

	Aile	Kişi
İran'dan göçürülen Ermeniler	8.249	41.245
Osmanlı resmi kayıtlarına göre Erzurum'dan göçürülen Ermeniler	4.230	21.150
Doğu Anadolu'dan göç eden Ermeniler	20.000	100.000

Bu nedenle gerek Edirne Antlaşması gerekse Türkmençay Antlaşmaları'nda yer alan nüfus göçleri tesadüfî değildir. Bu göçler Rus politikaları gereği çok ince düşünülmüş ve Kafkasya'nın demografik yapısının değiştirilmesi hedeflenmişti. Böylece Ruslar,

Kafkasya'yı Ruslaştırma, Hristiyanlaştırma siyasetini de başlatmış oldu. Müslümanlardan boşalan yerlere Ruslar'a sadakatte kusur etmeyen Ermeniler yerleştirilmeye başlanmış ve Ermenilerin Ahıska ve çevresine rahat bir şekilde göç etmeleriyle ilgili olarak da Göçmen Komisyonu kurulmuştur. Bu komisyon, göçmenler Rus sınırını geçtiği andan itibaren onları himaye etmek için gerekli bütün tedbirleri alacak, göçmenlerin tamamı yerleştirilinceye kadar çalışmalarını devam ettirecekti (Aliyev, 2017: 486-487).

III. BÖLÜM

3. ÇARLIK RUSYA DÖNEMİ AHISKA'DA İKTİSADİ FAALİYETLER

3. 1. Çarlık Rusya Dönemi Ahıska'da Sosyo-Ekonomik Hayat

Ahıska Bölgesi'nin coğrafi konumu ve doğa koşulları köy ekonomisinde oldukça etkili olup, Ahıska'da rakımın yükselmesiyle iklim sertleşmekte ve yaşam şekli de buna göre biçimlenmektedir. İçinde bulunduğu coğrafi şartların etkisi Ahıska Bölgesi'ndeki Türklerin ekonomik faaliyetlerine, sosyal ve kültürel özelliklerine de yansımaktadır. Temel geçim kaynağının tarım ve hayvancılık olduğu bölgede, Ahıska Türklerinin büyük çoğunluğu köylerde yaşamakta olup tarımla uğraşmışlardır. Topraklarının bereketli olması ile bölgede mısır gibi tahıl ürünleri ile meyve de yetiştirilmiştir (Topçu, 2018: 93-95).

Ahıska'da köylülerin ekili ve otlak arazileri yetersiz durumdaydı. Ahıska'nın Küçük Agar köyünden sekiz kişinin imzasıyla 1894 Eylül'ünde Tiflis Jandarma İdaresi'ne yazdıkları dilekçede, erkek olarak 53 kişinin 15 hektar araziye sahip olduğu ifade edilmektedir. Bu durumun ailelerini besleyemeyecek duruma getirdiğini ve yetersiz imkanlarla arazi ve otlak kiralamak zorunda kaldıklarını belirtmişlerdir. Ahıska'da köylülerin yaşamlarını idame ettirmelerini zorlaştıran bir diğer etmen de tohum bulma sorunuydu. Bunun iki nedeni vardı. Birincisi hazine ambarı için toplanan belli miktarda ürün idi. Halk, hazine için toplanan ürünlerin aracılar eliyle kendilerine fahiş fiyatlarla satıldığını, yerel idarecilerinde hiçbir önlem alma gereği duymadıklarını iddia etmeleriydi. İkincisi ise köylülerin elinden yok pahasına ürün alımı yapılması idi. Hasat zamanı ürünü kaldıran köylüler, ihtiyaçlarını karşılamak için elde ettikleri ürünün tamamını elden çıkarmak durumunda kalmaktaydılar. Bu durum ekin zamanında tohum ihtiyacının ortaya çıkmasına yol açmaktaydı. Tarımsal ürünlerin doğrudan köylü elinden değil de aracı tüccarlar aracılığıyla tüketiciye ulaşması köylülerin yoksulluk içinde yaşamasına yol açmıştır (Tanrıverdi, 2016: 77-78).

Ahıska, Posof Çayı, Ahılkelek Çayı ve Koblian Çayı sayesinde verimli bahçelere sahipti. Meyveleri ile ünlü yerleşimler Ude, Aral, Adigen ve Ahıska şehirleridir. Özellikle elma ve armut önemli bir yere sahiptir. Ahıska'da toplanan meyveler Güney Kafkasya'nın

diğer şehirlerine ve Rusya'nın iç pazarlarına gönderiliyordu (Tanrıverdi, 2016: 85). 1897 verilerine göre, Tiflis Guberniyası'nda en çok ekilen ürün buğday idi. Buğday ekimi toplam ekilebilir arazinin yaklaşık %60'ını kaplamaktaydı. Buğdaydan sonra %24 oranında arpa, %10 oranında mısır, %2 oranında patates, %1 oranında yulaf, %1 oranında çavdar ve %2 oranında da diğer ürünler yetiştirilmekteydi (Tanrıverdi, 2016: 88).

Osmanlı Dönemi'nde (1578-1829) Ahıska'da değişik zanaat kolları gelişmiş olup, ülkeyi Kafkasya'ya bağlayan bölgenin ekonomisini de olumlu yönde etkilemiştir. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Ahıska şehri oldukça gelişmiş olup hem askeri hem ekonomik hem de kültürel merkez konumunda idi. Burada kuyumculuk, dikim sanatı ve deri işlemeciliği gibi zanaat kolları oldukça yaygındı. Ahıskalı kuyumcuların üretmiş oldukları altın ve gümüş mamülleri çok tutmakla birlikte; kadife ve çuha işlemleri de Kafkas Bölgesi'nde talep görüyordu. Bölge, terzileri ve marangozları ile de ünlüydü (Hacılı, 2008: 18). Ahıska'da demircilikte gelişmiş olup kama ve kılıç yapmaya önem verilmekle birlikte tarla işlerinde kullanılan aletler de yapmışlardı (Olieva, 2012: 11).

Kafkasya'da Osmanlı zanaatının özelliklerini yansıtan nakışlar ve simgelerle işlenmiş kemerler, mahalli süsler yaygın ürünlerdi. Ahıska Bölgesi'nde, XIX. yüzyıl ortalarında Rusya'nın siyasi ve sosyo-ekonomik politikaları nedeniyle geleneksel zanaat alanında büyük değişimler yaşanmıştı. Fakat buradaki zanaat ve geleneksel üretim, Sovyet Dönemi'ne kadar modern sanayiye direnebilmiştir. XIX. yüzyılın sonlarında fabrikalar, modern sanayi ürünleri bölgedeki geleneksel zanaatı saf dışı bırakarak tüketim alışkanlıklarını değiştirmiş ve böylece birçok meslekte ortadan kalkmak zorunda kalmıştır (Hacılı, 2008: 18-19). Ahıska'da gelişmiş zanaatlar arasında dericilik, tahta işleri, gümüş oymacılığı ve semer takımları yer almaktaydı?

Esasında Ahıska'da gelişmiş bir sanayi olduğu söyleyebilir. Asif Hacılı'nın eserinde İ. Toradze'nin 1881'de yayımlanmış Tiflis Guberniyası, Ahıska kazasında Sanayi Durumu Hakkında Notlar adlı yazısında Ahıska'da iki tütün tesisi, bir sabun imâlathanesi ve sekiz tuğla işletmesi bulunduğunu, nüfusunun genelde marangozluk, doğramacılık, duvarcılık, dokumacılık, kuyumculuk, hançer, bıçak, kılıç ustalığı ve çerçilik yaptığı belirtilmiş, bölgedeki maden suları hakkında da bilgi verilmiştir.

Granat Ansiklopedisi'nde Ahılkelek kazasında 1908 yılı başlarında 87.000 kişi (6,8 bin kişi şehirli), 1897'de ise 86.400 kişi (6,6 bin şehirli) oturduğu belirtilir. Okuma yazma bilenlerin oranı köy yerinde %8,3 iken, şehirlerde %42,8' dir. Nüfusun %67,1 kadarı

tarımda, %7,8 'i imalat sanayinde, %3,3'ü ticarete çalışmaktadır. Aynı ansiklopediye göre, 1908 başlarında, Ahıska kazasının nüfusu, 79 bin, 1897'de 77.700 olarak gösterilmektedir ve kent nüfusu yaklaşık 17.100 kişidir. Bu nüfusun %39,7'si, Türk, %17,7'si Gürcü, geri kalan nüfusun çoğu da Ermeni'dir. Köy yerlerinde okuma yazma bilenlerin oranı %13,3 iken şehirlerde ise %39,7'sini teşkil etmiştir. Nüfusun %45,5'i tarımda, %12,1'i imalat sanayinde ve %6,5'i ticarete çalışmaktadır. Ahıska şehir nüfusu 18.836 olup burada ayakkabı imalathanesi, gümüş işleme atölyesi bulmaktadır. Ayrıca Transkafkasya'daki en büyük meyvecilik bölgesinin Ahıska olduğu ifade edilmektedir. Madenlerine baktığımızda Ahıska'dan 10 kilometre mesafedeki Kisetip köyünde 1.400-1.700 metre rakımlı sahada elektroteknik ve petrokimya sanayinde kullanılan diatomit (infüzit toprak) yatakları bulunmaktadır. Avrupa'nın en zengin akik yatağı ise Şurdo köyü yakınında bulunmakta olup 1953 yılından beri de üretimi yapılmaktadır. Bununla birlikte Ahıska Bölgesi'nin şifalı maden suları da oldukça ünlü olup özellikle Abastuman Kaplıcaları'nın kükürtlü ve klorlu suları, birçok hastalığın (kas, eklem, cilt vb.) tedavisinde etkili olduğu bildirilmektedir (Hacılı, 2008: 20-21).

3. 2. Çarlık Rusya Dönemi Ahıska'da Geçim Kaynakları

Çarlık Rusya Dönemi'nde Kuzey Doğu Anadolu'daki Ahıska ve Kars Bölgeleri'nde önemli ölçüde bir sanayi gelişimini hayata geçirmek pek mümkün olamamıştır. Ancak 1890' lardan itibaren Bakü petrollerinin işletmeye açılmış olması Güney Kafkasya'da sanayinin gelişmesini olumlu yönde etkilemiştir. Ahıska Bölgesi'nde tütün mamülleri, şarap ve bira, un, pamuk ve maden suyu üretimi gelişmeye başlasa da Çarlık İdaresi'nin yıkılışına kadar kentsel üretim zanaatlar seviyesinde kalabilmiştir. Buntürk, zanaatçıların 1897'de 1.405 olan sayısının, 1907'de 4.346 kişiye ulaşarak 10 yılda iki misli arttığını bildirmektedir. Kars ve Ahıska Bölgeleri'nin başlıca ekonomik faaliyetleri tarım ve hayvancılıktı. Ahıska nüfusunun %24'ünün ek geçim kaynağı ise bağcılıktı. Zaten Ahıska kazası Kafkasya'nın en önemli bağcılık merkezlerinden biridir (Buntürk, 2005: 45-46).

3. 2. 1. Ticaret

Tarihi İpek Yolu'nun tali güzergâhı olan Trabzon-Erzurum ve Tebriz-Erzurum-Trabzon hattı önemli konuma sahip bir ticaret yoludur. Kaşgar'ın kuzeyinden gelen tarihi İpek Yolu'nun diğer bir ana hattı ise Hazar ve Azak Denizi yolu ile Karadeniz limanlarına ulaşılıyordu. Bu limanlar Azak Denizi'nin kıyısındaki Kerç Limanı ile Karadeniz kıyısında bulunan Fasis (Faş veya Poti), Trabzon, Sinop ve Samsun Limanlarıydı. Faş limanından

ayrılan bir kol Gürcistan'a inmekte olup Gürcistan'daki Kafkas geçitleri vasıtasıyla Ani-Kars üzerinden Erzurum'a kadar ulaşmakta idi. Faş Limanı'ndan ayrılıp Gürcistan içlerine doğru devam eden bu ticaret yolunun üzerinde ise Kafkasya'nın büyük yerleşim merkezlerinden biri olan Ahıska bulunmakta idi. Ahıska Gümrüğü'nden geçen tüccarlar bu gümrüğün gelirlerini artırmışlardı (Değirmenci, 2010: 92).

3. 2. 2. Çarlık Dönemi Yapılan Yollar ve Ulaşım

XIX. yüzyıla gelindiğinde Rusya tarafından Güney Kafkasya'nın ekonomik yönden kalkınması ve bölgenin transit öneminin artırılması amacıyla demiryolları dahil çeşitli yolların yapılması gerektiği anlaşıldı. 1857'de Kafkasya Valisi Prens A. İ. Baryatinsky, İmparator II. Aleksander'a Transkafkasya'da bir demiryolu inşa etme ihtiyacını doğrultayan rapor sundu. Bu rapor imparator tarafından onaylandı. Yapılan çalışmalar doğrultusunda Güney Kafkasya'da Poti'den Tifis'e kadar olan hattın inşası 1872'de tamamlandı (Can, 2022: 39). Ruslar, 1877-1878 ve 1914-1917 savaşları sırasında Kafkasya'daki sınır merkezleri ve doğu kısımları arasındaki ulaşım meselesini kendi çıkarları doğrultusunda şu şekilde çözdüler. Demiryolu hattını Poti'den Batum'a kadar uzatıldı. Bununla birlikte iki yeni yol daha yapıldı. Bir kısmını Osmanlı Devleti'nin inşa ettirdiği yolun ilki Batum'u önce Ahıska yolu ile Borjom Geçidi'ne daha sonra da Artvin-Ardanuç-Ardahan yolu üzerinden Kars'a bağlayan bir yoldu. İkinci yol ise Ardahan, Ahıska ve Merdenlik yolu ile Kür (Kura) Vadisi'ne kadar uzanıp oradan da Kars ve Oltu'ya doğru ayrılıyordu. Ruslar, daha sonra Yukarı Mecinkirt'ten, Karakurt'un batısındaki Aras Vadisi'ne inen bir yol daha inşa ettiler. Böylece, bu yol Kars Türk sınırından Transkafkasya'ya yapılacak olan herhangi bir askerî harekâtı ciddi anlamda güçleştiren bir Rus Kalesi ve Rus üssü haline gelmiştir (Buntürk, 2005: 45).

Güney Kafkasya'da demiryollarının inşası sadece ulaşım açısından değil aynı zamanda bölgenin sosyo-ekonomik yönden kalkınması üzerinde de büyük bir öneme sahiptir. Gürcistan-Ermenistan 1899'da Gürcü Demiryolu ile bağlandı. Rus kraliyet ailesinin Borjomi'ye olan ilgisi nedeniyle 1894'te Khashuri ve Borjomi'yi trenle birbirine bağladı. Tiflis-Poti ve Tiflis-Bakü demiryollarının ortaya çıkması ile Güney Kafkasya dünya ticaretine dahil oldu. Karadeniz ve Hazar Denizlerini birbirine bağlama fırsatı doğdu. Ancak bu demiryolu hatları Rusyayı Güney Kafkasya'nın doğu bölgelerine bağlama sorununu çözmedi.

Transkafkasya'yı Rus pazarına bağlayan ayrıca İran ve Türkiye'ye de erişim sağlayan Çarlık hükümetinin Hindistan'a, Afganistan'a ve tüm Ortadoğu'ya ulaşması gerekiyordu. Bu amaçla 1911'de Rusya Demiryolları Bakanlığı, Kars-Sarıkamış demiryolunun inşası için Devlet Duması'na başvurdu. Devlet Duması'nın onayından sonra 1912'de yol yapımına başlandı. Demiryolları öncelikle petrol ve manganez cevheri endüstrisinin gelişmesine katkıda bulundu. Güney Kafkasya'daki demiryolları, Rusya'nın bölgeye nüfuz etmesinde güçlü ve itici bir güç olarak hizmet etmiştir (Can, 2022: 39-40).

IV. BÖLÜM

4. ÇARLIK RUSYA’NIN EĞİTİM VE DİN ALANINDAKİ POLİTİKALARI VE KÜLTÜREL YAPILARIN DURUMU

4. 1. Çarlık Rusya Dönemi Eğitim Politikası ve Kültürel Çalışmalar

Ahıska’nın 1829 Edirne Antlaşması sonucu Çarlık Rus hâkimiyetine geçmesi ile Ahıska Bölgesi’nde her alanda olduğu gibi eğitim alanında da bir yıkım meydana gelmiştir. Müslüman halk açılan Rus mekteplerine çocuklarını göndermek istememiştir. Fakat ilim tahsil etmede bazı belli başlı aileler, özel olarak kız ve erkek çocuklarına eğitim vermişlerdir. Bu eğitim genellikle dini bilgilerle sınırlı kalmıştır (Şakirov, 2016: 42).

Çarlık Rusyası, hâkimiyeti altındaki Rus olmayan milletlerin iyi bir eğitim almasını istemediği gibi Ahıskalı Türklerinde iyi bir eğitim almasını istemediğinden Ahıskalı Türklerin eğitimlerine önem vermemiştir. Bölgedeki din hocalarına, sadece yüzünden okumak şartıyla yani mealini bilmeden Kur’an öğretilmesine izin verilmiş ve dini hayatın gerekleri asgari seviyede olacak şekilde uygulatılmıştır. Böylece halk, ilmi faaliyetlerinden, kitap ve gazetelerden uzak kalmıştır. Ömer Faruk Numanzade bununla ilgili olarak 7 Ocak 1900’lü tarihli Tercüman gazetesindeki yazısında; ‘‘ Cemaatimiz çok rahattır. Ne yeni mektebimiz var ne eski!..Küçük bir köyde mesela, Azgur’da Müslüman parası ile geçinen beş büyük meyhane ve altı kahvehane vardır. Bu hesabca 40.000 kişiye yeni bir mektep düştüğü halde, yirmi eve bir meyhane ile iki kahvehane isabet eder’’ diyerek Ahıskalıların Rus idaresinde nasıl bir cehalete itildiğini ifade etmiştir.

Umumi okuma salonları açarak halk arasında eğitimin yaygınlaşmasını sağlamak için teşkil edilmiş olan Tiflis Cemiyeti, 1903 yılında İçişleri ve Eğitim Bakanlıklarına başvurup Müslüman halk için kendi dillerini kullanmak üzere okuma salonlarının açılması ile ilgili izin istemişti. Ancak hükümet tarafından cemiyetin talebi reddedilmişti (Dinç, 2015: 207).

Rusya, XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın başlarında farklı etnik unsurların eğitiminde Rus çıkarlarını ön planda tuttuğu bir kontrol sistemini uygulamaya çalışmış ve bu sistemle Kafkasya’nın gayr-ı Rus halklarını kültürel açıdan Ruslaştırmayı hedeflemişti. Gayr-ı Rus okullar, Halk Eğitimi Bakanlığı’na bağlı olarak faaliyet gösteriyordu. Çarlık Rusya’sı Rus

olmayan halkların eğitimine yönelik, “İnorodtsılar¹ İçin İlkokullar Hakkındaki Kanun” adıyla 1913 yılında bir kanun yayınladı. Bu kanunla eğitimde çok sert tedbirler alarak, eğitim alacak kişilerin kimliğinin, öğretmen ve ders için kullanılan materyallerin belirlendiği bir sistem ortaya koydu. Bununla birlikte eğitim sistemindeki uygulamaların tek alternatif olarak sunulması, Kafkas halklarının dillerinin önemszenmemesi Kafkas halkları tarafından tepkiye neden oldu. Rus olmayan halkın kültürel çalışmalarında, edebiyatında, yazı ve diğer faaliyetlerinde birtakım engeller çıkarılarak kendi dillerini geliştirmeleri engellenmeye çalışıldı. Rus Hükümeti her alanda Rusça’nın tek dil olarak varlık göstermesi amacı ile 1880’li yıllardan itibaren Müslümanların dini eğitimiyle ilgilenen hocaların Rusça bilmelerini şart koştu ve bu şartı da 1888 yılında yasalaştırdı. 1890 yılında ise hocaların Rusça bildiklerini ispat edebilmeleri için sınava girmeleri zorunlu hale getirildi. Fakat bütün bu uygulamalara rağmen Rusya, eğitimde istenen başarıya ulaşamadı. Nitekim Rus Hükümeti’nin 1892 yılında Tiflis’te bir kütüphane açarak Rusça’yı yaymak istemesi ve okullarda Rusça’yı zorunlu hale getirmesi gibi uygulamaların sonuçlarına bakıldığında bu durum daha net bir şekilde anlaşılmaktadır. “Tiflis Guberniyası örneğinde, 1897’de ki nüfus sayımına göre, Ermenilerden 105.035 erkekten 10. 467’si; 91. 154 kadından ise 5. 460’ı Rusça okuyup yazabiliyordu. Gürcülerin okuma-yazma oranı ise diğer milletlere göre daha düşüktü. 251. 596 erkekten 14. 854’ü, 216. 035 kadından 6. 862’si Rusça okuyup yazabiliyordu. Türklerin okuma-yazma oranı ise çok daha gerilerdeydi. 73. 112 erkekten 790’ı 59. 368 kadından sadece 95’i Rusça okuyup yazabiliyordu” (Tanrıverdi, 2017: 548-553).

1881 ile 1897 yılları arası Çarlık Rusyası Dönemi’nde Tiflis Vilayeti’ne bağlı Ahıska’nın Azgur, Okam, Hırtız, Adigön, Varhan, Oşora ve Siniz gibi köyleri ve kasabalarında 7 adet ilkokul açılmıştı. Bu yeni tip okullardaki eğitim dili Türkçe olmakla beraber okulların idarecileri Gürcistan’ın Gori şehrindeki Güney Kafkas Yüksek Öğretmen Okulu’nun mezunlarından olan Türklerdi. 1919-1921 yılları arasında kurulan Gürcistan yönetimi, mecburi öğretim tasarısı hazırlamış, ancak Türklerin yaşadığı bölgeleri mecburi öğretimin dışında tutmuştu. Bu dönemde Ahıska ve çevresinde öğretimin Türkçe olduğu 12 okul açılmıştı. Ancak yaşanan çatışmalar, anlaşmazlıklar ve öğretmen bulunamayışı gibi nedenlerden dolayı okulların pek çoğunda öğretim yapılamamıştır (Demiray, 2012: 883). Tüm bu olumsuzluklara rağmen Çarlık Rusya Dönemi’nde, kültür faaliyetlerinden biri olan

¹ Tanrıverdi, 2017: 548. Rusça’da yabancı kökenli kişiler için kullanılan tabir.

gazetelerin Gürcistan Türklerinde de yer aldığını görüyoruz. Türk basın yayın tarihinde özellikle Gürcistan Türklerinin yayın hayatında önemli rol oynayan ‘‘Ziya’’ (1879-1880), ‘‘Ziya-yı Gafgaziyye’’ (1880-1884), ‘‘ Keşkül’’ (1883-1891), ‘‘ Şergi Rus’’ (1903-1905) gibi gazeteler; Mirze Celil Mehmedguluzade’nin ‘‘ Molla Nesreddin (1906-1918) adlı hiciv dergisi gibi mecmualar Tiflis’te yayımlanmıştır (Alyılmaz, 2010: 116).

4. 1. 1. Mektep ve Medreselerde Eğitim

Eskiden beri kültür ve eğitim merkezi olan Ahıska’da medreselerden başka yeni usulle eğitim veren okulların önemli bir geçmişi vardır. Bu zamanı üç bölümde inceleyebiliriz (Memmedova, 2009: 14):

1. XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyıl başları
2. 1918-1921 yılları arası (Gürcistan’da Demokratik Cumhuriyet devri)
3. 1921-1940 yılları (Sovyetlerin ilk zamanı).

XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyıl başlarında Çarlık Rusyası’nın Tiflis Vilayeti’ne bağlı olan Ahıska Kazası’nın birçok köy ve kasabasında ilkokullar açılmıştı. Bu okullar Adigön, Hırtız, Azgur, Okam, Varhan, Sinis ve Oşora’da açılmıştır. Ahıska’da bu yeni usul okulların yanında Müslüman mescit mektepleri ve medreselerde faaliyette bulunmuştu. Bu mektepler çoğunlukla Borçalı ve Ahıska’dadır. Mescit mekteplerinin öğretmenleri özel dini tahsilliydi ve bu mekteplerin düzgün bir programı da yoktu. Öğretmenlere yerli mollalar nezaret ederdi (Memmedova, 2009: 14-16). Mescit mekteplerinde okutulan dersler arasında; Arap alfabesi, Farsça ve Arapça gramerleri (sarf ve nahiv) dilbilgisi kuralları, Kur’an okuma (kıraat) ve edebiyat gibi dersler yer almakta idi. 1905 yılı itibariyle Tiflis şehri ve kazası, Ahıska, Ahılkelek, Borçalı, Sığınak ve Telav kazalarının Sünni mescit mekteplerinin sayısı 106 civarındadır. Türk okullarında ana ders Türkçe dersi olmakla birlikte öğretim dili de Türkçe’dir. Ayrıca bölgedeki Türk okullarının müfredatı Gürcistan Eğitim Bakanlığı’na hazırlanmıştır (Memmedova, 2009: 16-17). Gürcistan’daki dört sınıflı Türk okullarının müfredatı aşağıdaki gibidir (Memmedova, 2014: 431).

Tablo 6. Gürcistan'daki Dört Sınıflı Türk Okullarının Müfredatı

DERSLER	Sınıflar Üzere Haftalık Saatler				
	1. Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf	4. Sınıf	TOPLAM
Türk Dili	6	6	6	6	24
Gürcü Dili	4	4	4	4	16
Hesap ve Tecrübi Geometri	4	4	2	2	12
Tabiat Bilgisi	-	2	2	2	6
Vatanı Öğrenme ve Coğrafya	-	-	2	2	4
Tarih	-	-	-	2	2
Müzik	2	2	2	2	8
Resim	2	2	2	2	8
El işi	2	2	2	2	8
TOPLAM	20	22	22	24	88

1918-1921 yılları arasında ise, Gürcistan Halk Maarifi Bakanlığı'nın 1919 yılı raporuna göre Gürcistan'da Türk nüfusunun yaklaşık 15.000 kişi olduğu ve Türkçe eğitim yapan 21 tane okul olduğu belirtilmiştir. Bu okullardan 12 tanesi Ahılkelek ve Ahıska kazalarında idi ancak hiçbirinde eğitim faaliyeti yoktu. Çünkü okulların bir kısmı öğretmen bir kısmı da bina yokluğu nedeniyle eğitim faaliyetlerine başlayamıyordu. 1920-1921 öğretim yılında da Gürcistan'da Türklere ait olan 31 tane aşağı dereceli anaokulu bulunuyordu ve bu okulların 4 tanesi de Ahıska kazasında idi. 1921 yılında Gürcistan ve Ahıska'nın Sovyetler Birliği tarafından işgal edilmesinden sonra Ahıska'da Türklerin yaşadığı bütün köylerde okullar açılmıştı (Memmedova, 2009: 16- 17).

4. 1. 2. Eğitim Alanında Asimile Politikası

Rusların Kafkaslarda Türk ve Müslüman unsurlara uyguladığı zulüm ve baskı nedeniyle birçok Türk bölgeden göç etmek zorunda kalmıştı. Maalesef Rus hâkimiyeti

altında kalan Ahıskalı Türkler ise Rusların, Türk ve Müslüman halk için uyguladığı kültürel sömürgecilik politikasına maruz kalmışlardı. Rus Eğitim Bakanı Tolstov, Çar I. Aleksandr'a gönderdiği mektupta "Gayri Rus unsurları eğitip aydınlatmanın ve onlara Rus ruhu aşılamanın, devletimizin sürdürmekte olduğu siyaset açısından son derece ehemmiyetli olduğu kanısındayım" demektedir. Rusya'nın takip ettiği eğitim politikasının amacı ya Türkleri eğitimsiz bırakmak ya da onları Ruslaştırmaktır. Ruslaştıramadığı Ahıska Türklerini ise eğitimsiz bırakmak amacıyla onların asgari dini bilgiler seviyesinde eğitim görmelerine izin verilmiş ve kitap, dergi gibi yayınlardan habersiz bırakılmışlardır. Camiler ise Ahıska'nın işgaliyle birlikte kamulaştırılmış dini hizmetlere, okullara maddi kaynak sağlayan vakıflar dahi ellerinden alınmıştır. Rusya'nın Türklere uyguladığı bu cahil bırakma ya da Ruslaştırma politikasına Ahıskalı Türkler arasında önde gelen aydınlar da karşı çıkmıştır. Bunlardan gazeteci Ömer Faik Numanzade, eskiye dayalı yaşam biçimini değiştirmek, kültür ve eğitim alanında çalışmak ve toplumsal yenileşmeye ön ayak olmak için Azgur'da yeni tip milli bir okul açmak istemiş ancak talebi hükümet tarafından geri çevrilmiştir (Dinç, 2015: 240-241). XX. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'ndeki Jön Türkler, Rus hâkimiyetinde yaşayan Türk kökenli halklara Osmanlı Türklerini tanıtmak ve onlara yaklaşmak amacıyla Türklerin bulunduğu bölgelere öğretmenler göndermekteydi. Panturanizm ülküsü, Ahıska Bölgesi Türklerinde etkili olmuş, fakat başarı elde edememiştir. Çünkü Ahıska Bölgesi'ndeki Türkler üzerinde yoğun bir Rus baskısı olması sebebiyle Gürcü aydınlar da Panturanizm ile mücadele etmişlerdir. Gürcüler, Ahıska Türklerinin Gürcü toplumuna daha hızlı entegre olması için Acara ve Ahıska Bölgeleri'nde Gürcü kültürü üzerinde durmuşlardır. 1879'da kurulan Gürcüler arasında Okuma-Yazma-Yayma Kurumu bu amaçla Acara ve Ahıska Bölgeleri'nde de açılmıştır. Ayrıca kırsal bölgelerde Gürcüce öğreten okullar açmaya çalışmışlarsa da finanslarının yetersizliğinden dolayı köylere sadece kitaplar gönderebilmişlerdir. Ancak Gürcülerin ve Rusların Türkler üzerinde uygulamaya çalıştıkları bu asimilasyon politikası amacına ulaşamamıştır. Çünkü Ahıska ve çevresinde yaşayan Türkler her koşulda Türklüklerini korumayı başarmışlardır (Dinç, 2015: 208-209).

4. 2. Çarlık Rusya'nın Güney Kafkasya'daki Dini Asimile Politikası

Rusya'nın XIX. yüzyılda Kafkasya ve Balkanlar'da hâkimiyet kurma ve Osmanlı topraklarından güneye inme politikasını hedeflemesi, Rusya'nın Osmanlı Devleti'nin en önemli rakibi durumuna gelmesine neden olmuştur. Rusya, bölgede hâkimiyetini sürdürmek için ilk olarak 1801'de kendi topraklarına ilhak ettiği Gürcistan'da Gürcü

kilisesini Rus Ortodoks Kilisesi'ne bağlamış, böylece eğitim sistemini Ruslaştırmıştır. Ayrıca toprağa dayalı kölelik sistemini de uygulayarak burada mutlak hâkimiyetini kurmaya çalışmıştır. Bu amaçla Gürcistan'ı güneye inme politikasının bir parçası olarak görüp, buradan üs olarak faydalanmak isteyen Rusya, Güney Kafkasya'daki kontrolü tamamen kendi eline almak istemiştir (Özdeş, 2018: 61). Rusya, bu bölgede aldığı askeri tedbirlerin yanında işgal ettiği topraklardaki ahaliyi şiddet ve baskı yoluyla dininden döndürmeye çalışmıştır. Ayrıca verimli toprakları yerli halkın elinden alarak Ermeni ve Rus muhacirlere verip, verimsiz arazileri de yerli halka bırakma politikası izlemiştir (Günay, 2012: 123).

Kafkaslara yayılmak isteyen Rusya, bu politikasında iki tür strateji geliştirmiştir. Bunlardan ilkinin Kafkaslara Hristiyan nüfusu yerleştirmek oluştururken diğerini ise Kafkaslar'da yaşayan Müslüman halkı göçe zorlamak olmuştur. Takip edilen bu politikanın dışında, bölgede var olan nüfusu önce Hristiyanlaştırma sonra da Ruslaştırma politikası takip etmiştir. Bu amaçla Kafkaslarda Rus yerleşimi için Hristiyan Gürcüler kullanılmak istenmiştir. Hristiyan Gürcülerin Rus taraftarı olmalarından, özellikle buradaki Türkler'in küçük hanlıklar şeklinde idare edilmelerinden faydalanarak Güney Kafkasya'ya doğru yayılmaya başlamıştır. Bu yayılma politikasında daha önce Kırım'da yaptığı gibi Müslümanlara yönelik Hristiyanlaştırma çabaları başlatılmış ve Müslüman halkın çocukları Rus okullarında asimilasyona tabi tutulmuştur. Yetişkinleri ise baskıyla din değiştirmeye zorlamak amacıyla "Kafkas Müslümanlarını Hristiyanlaştırma Cemiyeti" kurulmuştur. Cemiyetin çalışmalarına direnenler baskı ve şiddete maruz kalıyor, kabul etmeyenler ise göçe zorlanıyordu. Sonuçta Rusların halkı Hristiyanlaştırma politikası Kafkaslar'daki Rus hâkimiyetinin önünü açmıştır. Rusya'nın Hristiyanlaştırma faaliyet çalışmalarında Rus Ortodoks Kilisesi işlev görmektedir. Kilise, Hristiyan olmayanlara Ortodoksluğu kabul ettirmek amacıyla çocukları vaftiz etme, kabul etmeyenlerin ise çocuklarını ellerinden alma, Hristiyanlığı kabul edinceye kadar kilise denetimindeki okullarda okutma ve kilise denetiminde evlenme gibi faaliyetler yürütmekte idi. Bununla birlikte Kafkas halkı için birçok misyonerlik merkezi de kurulmuştur. Fakat tüm bu faaliyetlere rağmen Rusya istediği noktaya gelememiştir. Güney Kafkasya'daki Hristiyan nüfus, yerli Gürcülerin dışında Rusların dışarıdan getirmiş olduğu özellikle Ermeniler'in olduğu göçmen nüfustur. Rusların Kafkaslar'da uyguladığı bu asimile politikası Müslüman halk tarafından tepkiyle karşılanmış ve yerel halk kendilerinin Osmanlı Devleti'ne ve Halife'ye bağlı olduklarını bildirmiştir (İmamoğlu, 2017: 1673-1674).

4. 3. Çarlık Rusya Dönemi Dini ve Kültürel Yapıların Durumu

4. 3. 1. Vakıf Eserleri

Vakıf, sahibi tarafından bir malın hayır amacıyla halkın menfaati için tahsis edilmesidir. Bu amaçla Türk-İslam devletlerinde birçok cami, mescit, medrese gibi hayır kurumları inşa edilmiş ve insanların maddi, manevi ihtiyaçlarının karşılanması sağlanmıştır. Bu amaçla Ahıska'da 1 Numaralı Ahıska Şer'iyye sicilinde birkaç hayır kurumu ile ilgili aşağıdaki bilgilere ulaşılmaktadır. (Değirmenci, 2010: 101-102).

1. İsmail Efendi Camii: İsmail Efendi'nin kim olduğu, camiinin nerede bulunduğu sicilde belirtilmemiştir. Fakat giderlerinin Çıldır cizyesi malından karşılandığı ifade edilmiştir.
2. Recep Ağa Camii: Çıldır Eyaleti'ne bağlanan Oltu Kazası Kalesi'nde yer alıp, Recep Ağa tarafından yaptırılan bir vakıf eseridir.
3. Ahmediye Camii: Çıldır Valisi Ahmet Paşa, Ahıska Kalesi'nin içerisinde kendi adına medrese, cami (Ek.2) ve sebilden oluşan bir külliye yaptırmış ve kurduğu bu hayır eserlerinin devamı olarak da Vale Köyü'nün varidatı Hatt-ı Hümayun ile kendisine temlik-i sultani olarak tahsis edilmiştir. Camii ve medresesi bugün Gürcistan Devleti tarafından müze olarak kullanılmaktadır (Değirmenci, 2010: 101-102).

4. 3. 2. Kütüphane

Ahıska'nın 1578 yılında Osmanlı'ya ilhak edilmesiyle Ahıska'da kervansaray, okul, köprü, cami gibi yapılar ile toplumun sosyo-kültürel yaşamı üzerinde etkili olan çeşitli müesseseler meydana gelmişti. Bunlar içerisinde sosyal bir kurum olan kütüphanelerinde kendine has bir yeri vardır. Ahıska Ahmediye Kütüphanesi, başlangıçta bir vakıf tasarrufu üzerine kurulmuş, daha sonra gelişerek faaliyetlerini asırlarca sürdürmüştür. Kütüphane, Ahıska Kalesi (Rabat Kale) içerisinde yer almaktadır. İçerisinde medrese, cami ve kütüphane gibi çeşitli yapıları bulunduran kale, bir külliye şeklindedir. Kale içerisindeki kütüphane, medrese ile 1579 yılında inşa edilmiş olup, iki katlı medrese binasının (Ek. 3) ikinci katında sağ köşe kısmında yer almaktadır (Niyazov, 2016: 28-30). Osmanlı Dönemi'nde gerek kültürü gerekse eğitim yönü ile zengin bir mirasa sahip olan Ahıska'nın 1828'de Ruslar tarafından istila edilmesi sonucunda oradaki zengin Türk kültürü dağıtılmış, (Etyemez, 2016: 28) yazılı eserler talan edilmiş, cönk ve mecmualardan hiçbir şey kalmamış (Yılmaz, 2005: 11) ayrıca kütüphaneleri de talan edilerek burada bulunan

yüzlerce yazma nadide eser Rusya'nın Petersburg'daki İmparatorluk Kütüphanesi'ne götürülmüştür (Etyemez, 2016: 28-29).

4. 3. 3. Kaleler

Ahıska coğrafyasında Adıgün Belediyesi'nin Varhan Nahiyesi'ne bağlı Abastuman Köyü'nde, Orta Çağ'dan kalma 'Melnis Kalesi', Otshe Nehri'nde Orta Çağ'dan kalma 'Mahvilo Kalesi' gibi tarihi yapılar bulunmaktadır. Yine Zanav Nahiyesi'ne bağlı Patara Zanavi (Küçük Zanav) Köyü'nde de Orta Çağ'dan kalma Zanav Kalesi gibi tarihi bir yapı bulunmaktadır (Özcan, 2015: 195-196).

Tsunda Kalesi: Tarihi bir kent olan Tsunda ve kale, Samtskhe-Cavakheti Vilayeti'nin Aspinza Belediyesi'ne bağlı olan Nekeleköy sınırları içerisinde.

TümeK Kalesi: Tarihi bir kale olan TümeK Kalesi, Aspinza Belediyesi Tmogvi Köyü'ndedir. Kalenin Gürcistan'dan Orta Asya'ya giden ticaret yollarını kontrol etme görevi bulunmaktaydı (Özcan, 2015: 203).

Ahıska Kalesi: Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde, kale ile ilgili olarak, yalçın bir kale (Ek. 4) olduğundan surunun bir kapısının doğu tarafına bir kapısının da batı tarafına açıldığından bahseder (Evliya Çelebi, 2006: 376).

4. 3. 4. Camiler

Ahıska Bölgesi'ndeki camilerin Ahıskalılarının sürgün edilmesinin hemen akabinde yalnızlığa terk edildiği görülmektedir. Bu bölgedeki camileri ibadete açık olan camiler, tahrip olmuş camiler ve kaynaklarda adı geçen camiler olmak üzere şu şekilde sıralayabiliriz:

1. İbadete Açık Olan Camiler: Ahıska Bölgesi'ndeki ibadete açık olan camiler, genellikle Adigön ilçesinde toplanmıştır. Ahıskada ibadete açık olan camilerin ilçelere göre dağılımı şu şekildedir (Şen, 2017: 459):

Adigön İlçesi Camileri: Zebudani Cami, Naminauri Cami, Mokhe Cami, Dertseli Cami, Çela Cami, Kekhovani köyü Cami, Gordze Cami, Zanav Cami'dir.

Aspinza İlçesi'nde; Miraskhani Cami ve İveria Cami'dir.

Akhalkalaki İlçesi'nde; Apniya Cami, Okomi köyü Cami ve Gorelovka Cami'dir.

2. İçinde İbadet Edilmeyen Tahrip Edilmiş Olan Camiler:

1. Aspindza İlçesi Cami: Çatısı tamamen yıkık olan caminin mihrabı ve duvarları tahrip olmuşsa da cami hala ayaktaadır.
2. Kikineti Cami: Adigön ilçesinin Kikinet köyünde bulunan cami XIX. yüzyılda yapılmıştır. Günümüzde caminin kubbesi yerinde olup, duvar ve tavan süslemeleri ise canlılığını kısmen korumaktadır.
3. Vale Cami: Ahıska şehrinin Vale köyündeki cami Türkiye sınırları dâhilindedir. Caminin çatısı ve duvarları yerindedir.
4. Akhalkalak Cami: Cami, Ahılkelek Kalesi'nin içerisinde bulunmaktadır.
5. Kharjami Cami: Adigön ilçesine bağlı olan Kharjami köyündeki cami XIX. yüzyılda yapılmıştır. Caminin duvarları ve çatısı hala yerindedir. Camiye 2012'de Gürcistan Kültürel Miras statüsü verilmiştir.
6. Abastumani Cami: Adigön ilçesine bağlı olan Abastumani köyü cami XIX. ve XX. yüzyıl da inşa edilmiştir.
7. Mugareti Cami: Ahıska'ya bağlı olan Mugareti köyündeki cami XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyılın başlarında yapılmış olup, 2012'de Gürcistan Kültürel Miras statüsü almıştır. Cami günümüzde tamamen yıkılmış durumdadır.
8. Smada Köyü Cami: Adigön ilçesine bağlı Smada köyünde bulunan caminin duvarları ve çatısı hala yerindedir.
9. Klde (Kaya) Köyü Cami: Ahıska'nın Klde köyündeki cami XIX. yüzyılda yapılmış olup, cami 2012'de Gürcistan Kültürel Miras statüsü almıştır.
10. - Entel Köyü Cami.
11. Mahe Köyü Cami: Adigön ilçesinde yer almaktadır.
12. Aspindza Orta Köyü Cami: Caminin duvar ve tavanlarındaki süslemeleri dikkat çeken bir sanatsal güzelliğe sahiptir.
13. Zikilia Köyü Cami: Ahıska'ya bağlı olan Zikilia köyünde yer almaktadır.
14. Sakunet Köyü Cami: Ahıska şehrindeki Sakunet köyünde cami ve kilise yan yana yer almaktadır.
15. Hospio Köyü Cami: Ahılkelek ilçesine bağlı olan Hospio köyündeki cami 18. ve XIX. yüzyılda inşa edilmiş olup 2012'de Gürcistan Kültürel Miras statüsü almıştır.
16. Persa Köyü Cami: Ahıska'nın Persa köyünde bulunan cami 2012 yılında Gürcistan Kültürel Miras statüsü almıştır.
17. Gobiet Köyü Cami: Aspinza ilçesinde bulunan Gobiet köyü cami XIX. yüzyıl sonlarında yapılmış olup, 2012 yılında Gürcistan Kültürel Miras statüsü almıştır.

18. Plate Köyü Cami: Adigön ilçesindeki Plate köyünde bulunan cami XIX. yüzyılda inşa edilmiştir.
 19. Bolacur Köyü Cami: Adigön ilçesine bağlı olan Bolacur köyünde bulunmaktadır.
 20. Kaharet Köyü Cami: Adigön ilçesindeki Kaharet köyünde bulunan cami XIX. yüzyılda inşa edilmiştir.
 21. Oşora Köyü Cami: Cami Aspindza ilçesi Oşora köyündedir.
 22. Nakurdevi Cami: Adigön ilçesine bağlı olan Nakurdevi köyünde bulunmaktadır.
 23. Hevaşeni Köyü Cami: 1907 tarihli cami harabe durumdadır (Şen, 2017: 459-470).
 24. Ahmediye Cami: Ahıska Kalesi içerisinde yer almaktadır. Ahıska'nın 1828 senesinde Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra kiliseye dönüştürülmek maksadı ile caminin doğu kısmına kible eklenmiş ve minaresi yerle bir edilmiştir (Niyazov, 2016: 29).
3. Kaynaklarda Adı Geçen Camiler:
1. Ude Köyü Cami: Adigön ilçesindeki Ude köyünde 1870 tarihli bir mescidin bulunduğu Rus arşiv kaydında yer almaktadır. Ancak günümüzde bu caminin varlığına dair hiçbir emare yoktur.
 2. Orpolo Köyü Cami: 1870 tarihli bir Rus arşivinde Orpolo köyünde bir caminin var olduğu kayıtlı durumdadır (Şen, 2017: 459-470).

SONUÇ

Ahıska, Kafkasların güneyinde Gürcistan sınırları dâhilinde bulunan tarihi bir bölgedir. Ahıska Bölgesi bulunduğu coğrafi konum ve stratejik öneminden dolayı doğu-batı eksenli birçok göç olayına sahne olmuştur. Bölgeye pek çok Türk topluluğu gelmiş, fakat kalıcı olamamışlardır. Ancak Gürcü Kralı'nın daveti üzerine bölgeye getirilen Kıpçaklar, Ahıska topraklarında 310 yıl kadar sürecek olan Atabekler Yurdu'nu kurmuşlardır. Bölge 1578'de Lala Mustafa Paşa'nın Çıldır Zaferi sonucu Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Çıldır Eyaleti olarak 250 yıl Osmanlı egemenliğinde kalan Ahıska'da Türk-İslam mimarisinin güzide eserleri olan pek çok cami, kervansaray, kütüphane ve medreseler inşa edilmiş, böylece Ahıska bir bilim ve kültür merkezi haline getirilmiştir.

Sokullu Dönemi'nde Ruslar'ın güneye inmesini engelleme, Orta Asya Türkleri ile bağlantı kurma gibi amaçlarla oluşturulan Don-Volga Projesi'nin başarısızlığa uğraması özellikle Türkistan, Kafkaslar hatta Anadolu'nun Rus tehdidine girmesine neden oldu. Oysa proje başarıya ulaşıyorsa filizlenmeye başlayan Rusya'nın büyümesinin önüne geçilerek Türk ve İslam dünyası üzerinde büyük bir tehlike oluşturmaması önlenebilirdi. Ancak projenin başarısızlığı Rusya'nın Kafkaslardan güneye sarkmasında önemli bir etken olmuştur. Rusya'nın tarihi emelleri olan sıcak denizlere inme özellikle Kafkaslar üzerinden Akdeniz'e ve yine Kafkaslar üzerinden Türkistan coğrafyasına inme Anadolu Türklüğü'nün Azerbaycan ve Orta Asya Türklüğü ile irtibatını kesme politikasında Ahıska önemli bir konum arz etmekte idi. Bu amaçla Kafkaslar'a saldıran Rusya, iki devlet arasında yapılan 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı sonucunda imzalanan Edirne Antlaşması ile Ahıska, Çarlık Rusya'sı hâkimiyetine girmiştir. Ahıska Bölgesi'nin Rus hâkimiyetine girmesi ile Çarlık Rusya'sı tarihi emellerini gerçekleştirmede bir adım daha atmış, Osmanlı Devleti ise doğudaki mühim bir kaleyi aslında bir nevi İstanbul'un kilidini kaybetmiştir. Böylece Doğu Anadolu toprakları da Rus tehlikesi altına girmiştir. Ruslar'ın bölgeye Ermenileri yerleştirme politikası ayrıca Rusya'nın uyguladığı baskı ve zulüm faaliyetleri sonucunda binlerce Türk ve Müslüman halk bölgeden göç etmek zorunda kalmıştır. Yaşanan göçler, Kırım Savaşı ve 93 Harbi sonrasında da artarak devam etmiş, böylece Ahıska Bölgesi'ndeki Türk nüfusu ciddi oranda azalmış ve bölge Türk yurdu olma özelliğini zamanla yitirmiştir. Rusya'da 1917 Bolşevik İhtilali sonrasında bölgede milli teşkilatlanmalar hızlanmış ve yapılan çalışmalar neticesinde Ahıska Bölgesi'nde Ahıska

Hükümeti Muvakkatası kurulmuştur. Ardından Haziran 1918 tarihinde imzalanan Batum Antlaşması ile Ahıska Anadolu'ya dâhil edilmiştir. Bu durum Ahıska Türklerinin anavatana dönüş umutlarını artırmıştır. Ancak I. Dünya Savaşı sonunda TBMM Hükümeti ile İtilaf Devletleri arasında henüz mütareke imzalanmadan önce Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'nın Şark Orduları Grup Komutanlığı'na, 21 Ekim 1918'de resmi bir emir olarak gönderdiği Brest Litowsk dışında askerî harekât sonucu elde edilen yerlerin tahliye edilmesini istemesiyle Ahıska ve Ahılkelek Bölgeleri tahliye edilmeye başlanmıştır.

KAYNAKÇA

Kaynak Kitaplar

- Adji, M. (2002). *Kıpçaklar (Türklerin ve Büyük Bozkırın Kadim Tarihi)*, Zeynep Bağlar Özer (Çev.). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı
- Aydınğün, A. ve Aydınğün, İ. (2015). *Ahıska Türkleri Ulusötesi Bir Topluluk Ulusötesi Aileler*, Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı
- Baddeley, J. F. (1995). *Rusların Kafkasyayı İstilas ve Şeyh Şamil*. Sedat Özen (Çev.). İstanbul: Kayıhan
- Brosset, M. F. (2003). *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*. Haz. Erdoğan Merçil. Ankara: TTK
- Evliya, Ç. (2006). *Seyahatname*. (Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman). İstanbul: YKY
- Gökdemir, A. E. (1998). *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*. Ankara: Yükseköğretim Kurulu
- Jorga, N. (2017). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1774-1912)*. Nilüfer Epçeli (Çev.). (C.5). İstanbul: Yeditepe
- Kafesoğlu, İ. (1998). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken
- Kırzioğlu, F. (1992). *Yukarı-Kür ve ÇorukBoyları'nda Kıpçaklar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu
- Kırzioğlu, F. (1953). *Kars Tarihi*. İstanbul: Işıl.
- Kurat, A. N. (1987). *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu
- Manastırlı, M. R. (2010). *93 Harbi Faciası*. Haz. Tahsin Yıldırım. İstanbul: Dün Bugün Yarın.
- Nevruz, Y. (2013). *Kafkas Tarihine Giriş, Başlangıçtan Moğol İstilasına Kadar*. İstanbul: Yaylacık Matbaası
- Ortaylı, İ. (1987). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Hil
- Ögel, B. (1984). *Türk Kültür Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Riasanovsky, N. V. ve STEINBERG, M. D. (2011). *Rusya Tarihi Başlangıcından Günümüze*. Figen Dereli (Çev.). İstanbul: İnkılap.

- Sander, O. (1989). *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Saydam, A. (1997). *Kırım ve Kafkas Göçleri; (1856-1876)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Tellioğlu, İ. (2004). *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*. Trabzon: Serander.
- Turan, O. (2009). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken.
- Togan, Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: Enderun.
- Uçarol, R. (1995). *Siyasi Tarih (1789-1994)*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Zeyrek, Y. (2007). *Ahıska Araştırmaları*. Ankara: Kozan Ofset Matbaacılık.
- Zeyrek, Y. (2001). *Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri*. Ankara: Pozitif

Ansiklopediler

- Acar, K. (2002). Kafkasya'da Rus İstilas ve Direniş Hareketleri, *Türkler Ansiklopedisi* (C18, 515-521). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Bostan, İ. (1988). Ahıska, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, (C1, 526-527). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Budak, M. (2002). Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti, *Türkler Ansiklopedisi* (C 18, 488-515). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Emecen, F. (1993). Çıldır Eyaleti, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, (C8, 300-301). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Gökbel, A. (2002). Kıpçaklarda Sosyo-Kültürel ve Dini Yapı, *Türkler Ansiklopedisi* (C3, 177-190). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Yunusoy, A. (2002). Ahıska (Mesket) Türkleri: İki Kere Sürgün Edilen Halk, *Türkler Ansiklopedisi* (C18, 877-885). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Makaleler

- Acar, K. (2019), Kırım Savaşı (1853-56) Döneminde Propaganda: Rus Popüler Kültüründe Savaş ve Düşman İmgesi, *Bilig*. 88, 113-136.
- Akmaz, A. (2014), Rus Yayılmacılığının Sistemleşme Süreci, *B. Ü. İslami İlimler Fakültesi Dergisi*. 1 (2), 29-44.

- Aliyev, A. (2017), 1829 Tarihli Edirne Antlaşması'ndan Sonra Rusya'nın Ahıska Siyaseti ve Ermenilerin Ahıska'ya İskanı. *Uluslararası Ahıska Türkleri Sempozyumu*, Erzincan Üniversitesi, Erzincan.
- Altın, K. (2017), Kür ve Çoruh Boylarında Selçuklu Hakimiyetindeki Kıpçaklar. *Uluslararası Ahıska Türkleri Sempozyumu*, Erzincan Üniversitesi, Erzincan.
- Alyılmaz, S. (2010), Gürcistan Türklerinin Yeniden Yükselen Sesi: " Varlık Gazetesi" *Karadeniz Araştırmaları*, 25, 115-124.
- Aydın, N. ve Ergün, E. (2019), Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti ve Bölgedeki Faaliyetleri. *Tarih ve Günce Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, 11 (5), 301-332.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (1995). *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi (1906-1918)*. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- Can, R. R. (2022), Güney Kafkasya Jeopolitiği'nde Demiryollarının Rolü. *Fıat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 32 (1), 39-40.
- Dayı, E. D. (2006), Millî Mücadele Döneminde Elviye-i Selase ve Nahçıvan. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 22 (64-65-66), 91-118.
- Dedeoğlu, A. (2019), 1003/1595 Tarihli Tahrir Defterine Göre Ahıska Bölgesinde Türk Nüfusu Üzerine Bir Mülahaza. *Sürgünün 75. Yılında Ahıskalı Türkler*, İstanbul Medeniyet Üniversitesi. İstanbul.
- Demiray, E. (2012), Anavatanlarından Sekiz Ülkeye Dağıtılmış Bir Halk: Ahıska Türkleri. *TurkishStudies*, 7 (3), 877-885.
- Dinç, F. T. (2019), Ahıskalı Türklerin Tarihini Etkileyen İki Önemli Antlaşma: Edirne ve Batum Antlaşmaları. *Sürgünün 75. Yılında Ahıskalı Türkler*, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul.
- Doğan, Ş. (2013), 1849 Rus Kafkas Yıllığına Göre Kafkasya'da Çarlık Rusya İdaresindeki Yerleşim Yerleri. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 12 (3), 697-711.
- Doğan, S. (2019), Ahıskalı Türkler'in Güney Kafkasya'nın Tarihi ve Sosyokültürel Yapısındaki Varlığı. *Sürgünün 75. Yılında Ahıskalı Türkler*, İstanbul Medeniyet Üniversitesi. İstanbul.

- Efe, H. ve Kızıl, M. (2018), Osmanlı'nın Kuzey ve Doğu Politikası ve Rusya'nın "Sıcak Denizlere İnme Politikası" Kapsamında Şekillenen Doğu Sınırları. *KAÜİİBFD*, 9 (17), 297-334.
- Ersöz, S. (2013), Ahıska'da İki Büyük Ağız Grubu: Terekeme ve Yerli Türk Ağzı. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2 (84), 105-115.
- Faigov, O. (2020), Ahıska Türklerinde Din, Kültür, Kimlik ve İletişim. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7 (2), 1136-1157.
- Günay, N. (2012), Osmanlı'nın Son Döneminde Ahıska Türklerinin Anadolu'ya Göç ve İskanı, *Bilig*, 61, 121-142.
- Güven, O. (2019), Ahıska'dan Artvin'e Koç-Koyun Formlu Mezar Taşları. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4 (1), 345-363.
- Güzeloğlu, H. (2019), Kafkaslara Açılan Kapı-Ahıska'da Osmanlı'nın Ebedi Mirası. *Sürgünün 75. Yılında Ahıskalı Türkler*, İstanbul Medeniyet Üniversitesi. İstanbul.
- Hacılı, A. (2008), Ahıska'da Sanayi ve Ticaret. *Bizim Ahıska*, 4 (10), 18-21.
- Hasanoğlu, İ. (2016), Ahıska Türkleri: Bitmeyen Bir Göç Hikayesi. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 16 (1), 1-20.
- Hazar, E. (2017), Rusya'nın Ahıska dakiSürgünleri ve Ermeniler Vasıtasıyla Türklere Uyguladığı Yıkıcı Siyaset: XVI. ve XIX. Yüzyıl. *Uluslararası Ahıska Türkleri Sempozyumu*, Erzincan Üniversitesi. Erzincan.
- İmamoğlu, H. V. (2017), 1864 Kafkas Göçlerinde Samsun Limanı. *VIII. Uluslararası Atatürk Kongresi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları. Ankara.
- İnbaşı, M. (2006), XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Çıldır Eyaleti ve İdarecileri. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7 (1), 77-94.
- Kalkan, M. (1998), Ahıska Türklerinin Menşei ve Tarihi Gelişim Seyirleri. *Bilig*, 7, 160-170.
- Kıldıroğlu, M. (2020), XII. Yüzyıldan Osmanlı Hakimiyetine Kadar Gürcistan Kıpçakları. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (41), 228-245.
- Kurt, S. (2017), Ahıska Türkleri ile Ahıska Yurdunun Türkiye İçin Önemi. *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 3 (6), 97-120.

- Memmedova, G. (2014), Sürgün Öncesi Ahıska'nın Birincil Okulları. *Uluslararası Ahıskalı Türklerin Hukuki ve Sosyal Sorunları Sempozyumu*, Giresun Üniversitesi. Giresun.
- Memmedova, G. (2009), Yüz yıl Önce Ahıska'da Okullar. *Bizim Ahıska*, 14, 14-17.
- Niyazov, A. (2016), Ahıska Ahmediye Kütüphanesi. *İMÜ Sanat, Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 2 (2), 27-46.
- Özcan, D. (2015), Tinatin (Nergis) Bekadze'nin Ahıskaname Şiiri'nde Ahıska ve Ahıskalılar. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 1 (27), 182-209.
- Öztürk, A. A. ve ÇETİN, N. (2018), Fergana (Özbekistan) ve Posof'tan İzmir Torbalı'ya Uzanan Ahıskalı Bazı Ailelerin Göç Hikayesi. *Tarih ve Günce*, 1 (2), 187-200.
- Öztürk, M. (2003), Kafkasya'nın Tarihi Coğrafyası ve Stratejik Önemi. *Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, Genelkurmay Başkanlığı. Ankara.
- Sarı, M. (2017), Batum'da Son Türk İdaresi. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2, 475-506.
- Şakirova, N. (2016), Ahıska Türklerinde Kızların Eğitimi. *Bizim Ahıska*, (42), 42.
- Şen, A. (2017), Kaybedilmeye Çalışılan İslam'ın Ahıska'daki Etkisi: Sürgün Sonrası Camilerin Durumları. *Uluslararası Ahıska Türkleri Sempozyumu*, Erzincan Üniversitesi. Erzincan.
- Tanrıverdi, M. (2017), Kafkasya'da Ruslaştırma Siyaseti (XIX. Ve XX. Yüzyıl Başları). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2, 538-557.
- Tarhan, B. (2014), Ahıska'nın Türkiye ve Bölge Ülkeleri Açısından Stratejik Önemi. *Uluslararası Ahıskalı Türklerin Hukuki ve Sosyal Sorunları Sempozyumu*, Giresun Üniversitesi. Giresun.
- Taşkesenlioğlu, Y. (2019), 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'nden Sonra Erzurum'a Göç Eden Ahıskalı Türkler. *Sürgünün 75. Yılında Ahıskalı Türkler*, İstanbul Medeniyet Üniversitesi. İstanbul.
- Tepekaya, M. (2006), 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kırım ve Kafkasya'dan Göç Hareketleri ve Saruhan (Manisa) Sancağı'na Göçler. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 6 (2), 463-480.

- Toksoy, A. (2015), XIX. Yüzyılda Rusya'nın Kafkas Politikası. *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, Ankara.
- Topal, C. (2008), Güney Kafkasya'da İstikrar ve Ahıskalıların Vatana Dönüş Sorunu. *TurkishStudies*, 3 (7), 619-631.
- Topsakal, İ. (2016), Tarihi Süreçte Rusya-Türkiye İlişkileri. *Marmara Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 3 (2), 33-53.
- Tuna, Yunus. (2019), Osmanlı Rus Savaşı (93 Harbi), *Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (2), 1-10.
- Turan, Ş. (1951), 1829 Edirne Antlaşması. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 9 (1-2), 111-151.
- Üren, M. (2016), Çıkar ve Güç Dengesi Kıskaçındaki Ahıska Türkleri Sorunu. *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 0 (2), 1-39.
- Yalvar, C. (2020), Gürcü Kaynaklarında İlk Kez Görülmelerinden Moğol İstilasına Kadar Gürcistan'da Kıpçaklar ve Çevre Bölgeler Üzerindeki Etkileri. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 124 (245), 279-306.
- Yılmaz, A. (2005), Ahıska Türklerinin Edebiyatına Dair. *Bilge*, 12, 10-25.
- Tezler
- Akbaba, E. (2018). *Ahıska'dan Anadolu'ya Göçler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Ateş, E. (2015). *XII.-XIII. Yüzyıllarda Güney Kafkasya'da Kıpçaklar*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Bayramov, F. (2006). *Ahıska Türklerinin Anayurda Dönüş Mücadelesi ve Fergana Olaylarının Türk Medyasına Yansıması*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Buntürk, S. (2005). *20. Yüzyılda Ahıska Türkleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Çağırkan, B. (2020). *Ahıska Türklerinin Sürgünü, Zorunlu Göç Süreçleri ve Türkiye'ye Dönüşleri: Ahlat Örneği*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara.

- Çaycıoğlu, S. O. (2018). *Rusya'nın Kafkasya Siyaseti: General Paskeviç'in Başkomutanlığı Dönemi (1827-1831)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Dadayev, A. (2013). *Osmanlı Devleti-Çarlık Rusya Sınırında ve Sovyetler'in Sürgün Politikasında Ahıskalı Türkler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Davrişhova, N. (2015). *Sovyetler Birliği'nin Sürgün Politikası ve Ahıska Türkleri Sürgünü*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Dedeoğlu, A. (2018). *Ahıska Bölgesinde Kıpçakların Tarihi (XI.-XVI. Yüzyıllar Arası)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Değirmenci, S. (2010). *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Öncesi Çıldır Eyaleti'nin İdari, Siyasi, Askeri, Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Demiray, E. (2011). *Ahıska Türkleri Ağzı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Devrişheva, F. (2006). *Ahıska Türkleri (Sözlü Kültür Bağlamında)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Dinç, F. T. (2015). *Ahıska Türkleri (1800-1921)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ.
- Dvali, N. (2019). *Gürcistan'da Rus İdaresinin Kuruluşu (1801-1918)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Etyemez, R. (2016). *Ahıska Folkloru Üzerine Bir Araştırma (Kazakistan-Almatı Bölgesi)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Faigov, O. (2015). *Ahıskalı Türklerin Türk Basınında Sunum Biçimi 1944 Ahıska Sürgünü, 1989 Fergana Faciası, 2004 Krosnodar Göçü ve 2010 Kazakistan Çatışması Örnek Olayları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

- Guniava, G. (2007). *Türk-Rus İlişkileri ve Gürcistan XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kılıç, B. (2011). *19. Yüzyılda Çıldır Sancağı'nın İdari Yapısı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars.
- Korkmaz, A. (2014). *11. Ve 14. Yüzyıllar Arasında Doğu Avrupa'da Bir Türk Kavmi: Kuman-Kıpçaklar*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Kuçak, Ö. (2018). *Çıldır Sancağı (1830-1877)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum.
- Mirdas, A. (2016). *Cavaheti Bölgesi ve Ahıska Türkleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harp Akademileri Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, İstanbul.
- Olieva, A. (2012). *Ahıska Kültürü ve Temel Söz Varlığı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Sargın, H. (2006). *Ahıska Türkleri ile İlgili Politikaların Stratejik Boyutu*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Saygılı, A. (2004). *Ahıska Türkleri'nde Sosyal Yapı Kırgızistan Bağış Köyü Örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Özdeş, E. (2018). *Ruslar'ın Kafkasya'daki Yayılma Politikası ve Ahıska Türkleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.
- Tanrıverdi, M. (2016). *Çarlık Rusyası Döneminde Tiflis Vilayeti (1878-1914)*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Tombuloğlu, T. (2003). *Kafkasya'nın Etnik ve Kültürel Yapısı'nın Oluşumunda Türklerin Rolü*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Topçu, D. (2018). *Ahıska Türklerinin Sosyo-Kültürel Özellikleri ile İlgili Sosyolojik Bir Araştırma (İnegöl Örneği)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.

Yadigarov, E. (2017). *Osmanlı Devleti-Güney Kafkasya İlişkileri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

İnternet Kaynakları

Ahıska Haritası (tarih yok). E. T. 15. 09. 2021, <https://www.ahiska.org> adresinden alındı.

Ahmediye Cami (tarih yok). E.T. 15.09.2021, <https://www.ahiska.org> adresinden alındı.

Ahmediye Cami Medresesi (tarih yok). E. T, 15.09.2021, <https://www.ahiska.org> adresinden alındı.

Ahıska Kalesi (tarih yok). E. T. 15.09.2021, <https://www.ahiska.org> adresinden alındı.

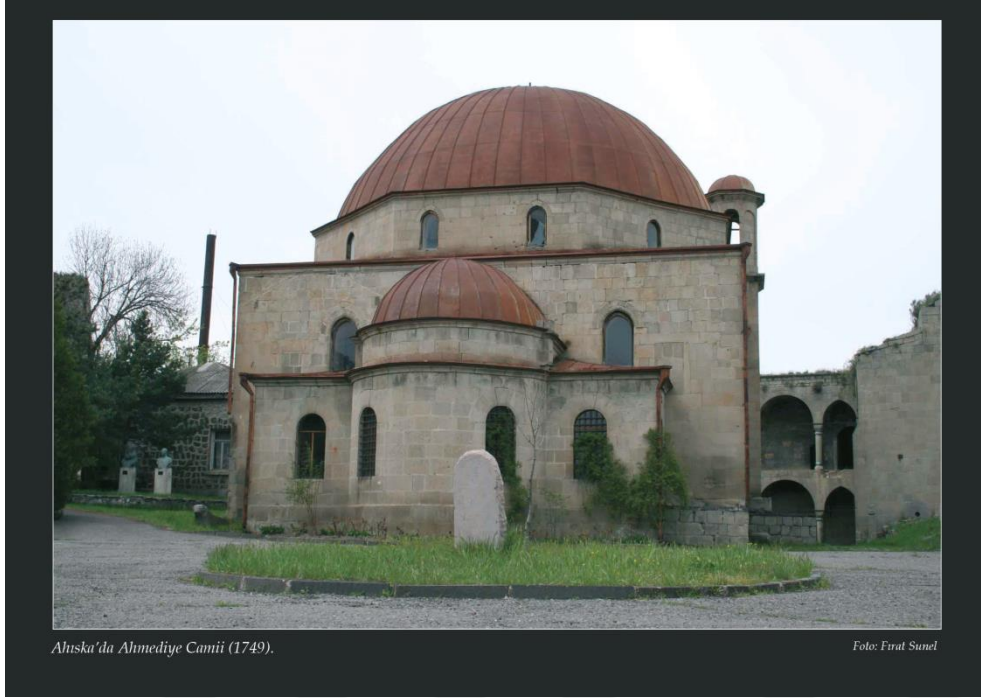
EKLER

Ek 1. Ahıska Haritası

Erişim adresi: Erişim Tarihi: 15.06.2022

Ek 2. Ahmediye Cami

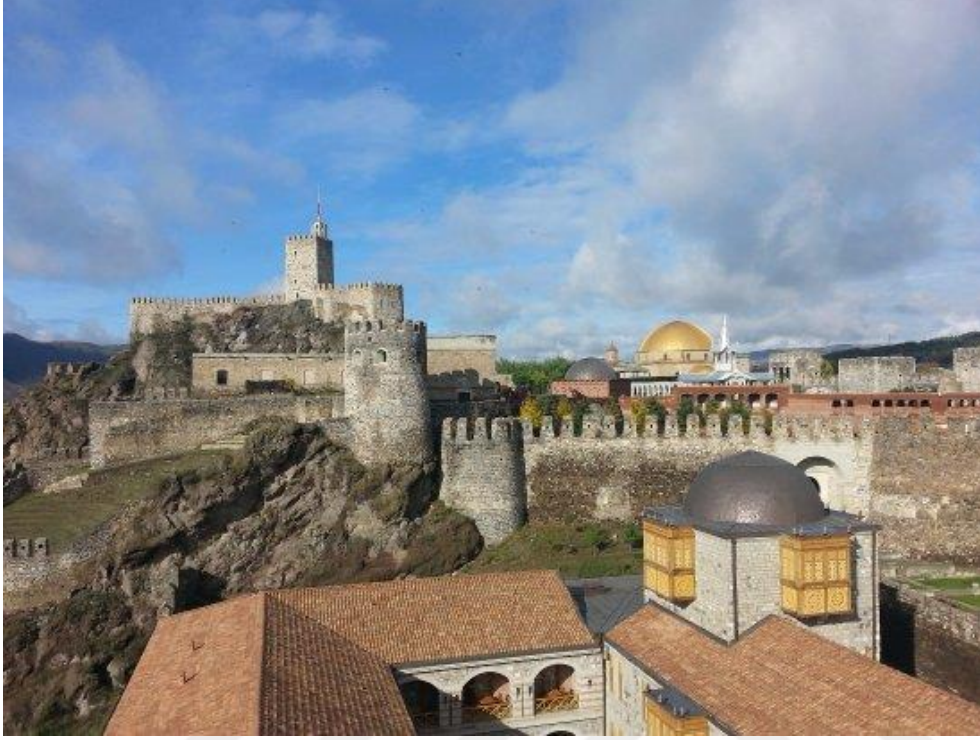
Erişim adresi: Erişim Tarihi: 15.06.2022

Ek 3. Ahmediye Cami Medresesi

Erişim adresi: Erişim Tarihi: 15.06.2022

Ek 4. Ahiska Kalesi

Erişim adresi: Erişim Tarihi: 15.06.2022

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı: Serpil Çakıcı

EĞİTİM DURUMU

Lisans Öğrenimi: Harran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Pedagojik Formasyon: Balıkesir Üniversitesi

Yüksek Lisans Öğrenimi: Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı

